

**ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗ
ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ**

Διπλωματική εργασία

**ΣΚΟΤΕΙΝΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ (DARK TOURISM): ΣΧΕΔΙΑΖΟΝΤΑΣ ΜΙΑ
ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΣΚΟΤΕΙΝΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ**

του

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΡΧΑΡΙΔΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: ΔΡ. ΕΛΕΝΗ ΜΑΥΡΑΓΑΝΗ, ΕΠΙΚΟΥΡΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

**Υποβλήθηκε ως απαιτούμενο για την απόκτηση του μεταπτυχιακού διπλώματος
στη Διοίκηση Επιχειρήσεων**

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2022

*Στους αγαπημένους μου γονείς, χωρίς την αγάπη και τη στήριξη των οποίων δεν θα
είχα καταφέρει να είμαι αυτός που είμαι σήμερα.*

Ευχαριστίες

Θέλω να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσά μου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Δρ. Ελένη Μαυραγάνη. Η εμπιστοσύνη, η καθοδήγηση και η ενθάρρυνσή της μου προσέφεραν τη δύναμη να ολοκληρώσω την παρούσα διπλωματική εργασία και να αποκτήσω μία ακόμη ικανότητα στα προσόντα μου.

Περίληψη

Στην παρούσα διπλωματική εργασία επιχειρείται ο σχεδιασμός μιας διαδρομής σκοτεινού τουρισμού στη χώρα μας και ειδικότερα, ο προσδιορισμός Επτά Σκοτεινών Προορισμών στην Ελλάδα με τη χρήση του φάσματος του Stone (2006) και την κατηγοριοποίηση που προτείνει. Η τουριστική προβολή της Ελλάδας για δεκάδες δεκαετίες χρησιμοποίησε το τρίπτυχο «ήλιος, θάλασσα, αρχαίος πολιτισμός» αλλά ταυτόχρονα η χώρα έχει πλούσια ιστορία σε πολέμους και άλλα τραγικά γεγονότα, οπότε έγινε προσπάθεια εύρεσης των προορισμών εκείνων που ικανοποιούν τις προτιμήσεις σκοτεινών επισκεπτών.

Στη βιβλιογραφική επισκόπηση που ακολουθεί ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται ότι ο σκοτεινός τουρισμός είναι μια μορφή τουρισμού και παρακολουθεί την εξέλιξη της έρευνας και της ακαδημαϊκής συζήτησης στο πλαίσιο της κατηγοριοποίησης των προορισμών σκοτεινού τουρισμού. Μεθοδολογικά, χρησιμοποιήθηκε η ποιοτική έρευνα με τη μελέτη περιπτώσεων προκειμένου να καταγραφούν οι περιπτώσεις εκείνες που δεν αποτελούν τη λύση στο πρόβλημα, αλλά θέτουν ένα πρόβλημα για μελλοντική απάντηση. Απώτερος σκοπός είναι να ενισχυθεί σημαντικά η τουριστική προσφορά στο εν λόγω είδος τουρισμού και κατά συνέπεια, η τουριστική κίνηση στην Ελλάδα.

Ως εκ τούτου συλλέχθηκαν προσφερόμενοι προορισμοί που διαθέτουν τα απαραίτητα χαρακτηριστικά και την αναγνωρισιμότητα ώστε να μπορούν επάξια να ανταγωνιστούν αντίστοιχους προορισμούς του εξωτερικού, προκειμένου να προσελκύσουν σκοτεινούς επισκέπτες παγκοσμίως. Στα συμπεράσματα επισημαίνονται οι παραλείψεις και οι προβληματισμοί που εφόσον απαντηθούν με περαιτέρω έρευνα και ενέργεια, θα προσθέσουν νέες διαστάσεις στο τουριστικό προφίλ της χώρας.

Πίνακας Περιεχομένων

1. Εισαγωγή.....	σελ. 7
2. Ανασκόπηση της Βιβλιογραφίας	
2.1. Ο σκοτεινός τουρισμός ως μια μορφή τουρισμού.....	σελ. 8
2.2. Οι κατηγορίες του σκοτεινού τουρισμού.....	σελ. 12
3. Μεθοδολογία	
3.1. Η ερευνητική φιλοσοφική προσέγγιση.....	σελ. 18
3.2. Η μελέτη περιπτώσεων ως ερευνητική μέθοδος.....	σελ. 20
3.3. Οι παράμετροι για την επιλογή των περιπτώσεων σκοτεινού τουρισμού.....	σελ. 22
4. Ανάλυση δεδομένων και Ερμηνεία των ευρημάτων	
4.1. Μελέτη περίπτωσης για τα εργοστάσια σκοτεινής διασκέδασης (“dark fun factories”)	σελ. 22
4.2. Μελέτη περίπτωσης για τις σκοτεινές εκθέσεις (“dark exhibitions”).	
4.2.1. Το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.....	σελ. 23
4.2.2. Η μελέτη περίπτωσης του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης.....	σελ. 24
4.3. Μελέτη περίπτωσης για τα σκοτεινά μπουντρούμια (“dark dungeons”).	
4.3.1. Η ιστορία της Σπιναλόγκας.....	σελ. 26
4.3.2. Η μελέτη περίπτωσης της Σπιναλόγκας.....	σελ. 27
4.4. Μελέτη περίπτωσης για τους σκοτεινούς τόπους αναπαύσεως (“dark resting places”)	
4.4.1. Το Πρώτο Νεκροταφείο Αθηνών.....	σελ. 28
4.4.2. Η μελέτη περίπτωσης του Πρώτου Νεκροταφείου Αθηνών.....	σελ. 30
4.5. Μελέτη περίπτωσης για τα σκοτεινά ιερά (“dark shrines”).	σελ. 32
4.6. Μελέτη περίπτωσης για τις σκοτεινές τοποθεσίες συγκρούσεων (“dark conflict sites”)	
4.6.1. Η μάχη του Ρούπελ.....	σελ. 34
4.6.2. Η μελέτη περίπτωσης της ιστορικής αναβίωσης της μάχης του Ρούπελ.....	σελ. 34
4.7. Μελέτη περίπτωσης για τα σκοτεινά στρατόπεδα γενοκτονίας (“dark camps of genocide”)	
4.7.1. Το ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων.....	σελ. 36
4.7.2. Η μελέτη περίπτωσης των Καλαβρύτων.....	σελ. 36
5. Συμπέρασμα και προτάσεις.....	σελ. 38

5.1. Ερευνητικοί περιορισμοί.....	σελ. 39
5.2. Ακαδημαϊκή συνεισφορά και περαιτέρω έρευνα.....	σελ. 40
5.3. Πρακτικές εφαρμογές.....	σελ. 42
6. Κατάλογος των αναφορών.....	σελ. 45

Εικονογραφήσεις

- Κατάλογος των πινάκων

Πίνακας 1. Ερευνητικό ερώτημα, σκοπός και τρόποι διερεύνησης.....	σελ. 21
Πίνακας 2. Ερευνητικοί στόχοι και σύντομα συμπεράσματα.....	σελ. 38

- Κατάλογος των διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1. Οι τύποι της νοσταλγίας κατά τη Boym (2001).....	σελ.11
Διάγραμμα 2. Το φάσμα του Stone για τον σκοτεινό τουρισμό (2006).....	σελ.14
Διάγραμμα 3. Οι κατηγορίες επισκεπτών ταφικών αξιοθέατων της Raine (2013)..	σελ.17

1. Εισαγωγή

Ο σκοτεινός τουρισμός, γνωστό αγγλιστί ως dark tourism, είναι ένα αναπτυσσόμενο φαινόμενο στην τουριστική αγορά, το οποίο μεταξύ άλλο περιλαμβάνει την επίσκεψη κοιμητηρίων, μα και προορισμών στους οποίους έχουν γίνει φόντοι, μάχες, βασανισμοί και άλλα δυσάρεστα γεγονότα. Όπως είναι αναμενόμενο προσελκύει όχι μόνο το εμπορικό ενδιαφέρον, αλλά και το ακαδημαϊκό, ως ένα νέο ενδιαφέρον πεδίο περιγραφής, ανάλυσης και προβληματισμού.

Ο σκοτεινός τουρισμός αν και δεν είναι καινούργιο, εντούτοις έχει αναγνωριστεί ως ένα αναπτυσσόμενο φαινόμενο του εικοστού πρώτου αιώνα, τόσο από πλευρά ζήτησης όσο και προσφοράς. Το στρατόπεδο συγκέντρωσης στο Άουσβιτς της Πολωνίας, τουριστικός προορισμός που κάποτε υπήρξε τόπος μαρτυρίου για περίπου 6.000.000 ανθρώπους κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, έχει δεχθεί μέχρι σήμερα εκατομμύρια τουρίστες. Ομοίως, το σημείο όπου δολοφονήθηκε στο Ντάλας του Τέξας, ο Πρόεδρος Κένεντυ στις 22 Νοεμβρίου του 1963 και φυσικά, το σημείο που βρίσκονταν το Παγκόσμιο Κέντρο Εμπορίου στη Νέα Υόρκη με τη γνωστή επίθεση στις 11 Σεπτεμβρίου του 2001 είναι μερικοί μόνο από τους προορισμούς σκοτεινού τουρισμού. Δεν πρόκειται για κάποια πρόσφατη εξέλιξη, μα για μια σειρά στάσεων, επιθυμιών και συμπεριφορών που εκδηλώνονται εδώ και χρόνια από κάποια εκατομμύρια τουριστών, επισκεπτόμενοι σκοτεινά τουριστικά αξιοθέατα. Άλλωστε, από τα πρώτα αξιοθέατα σκοτεινού τουρισμού θεωρείται η επίσκεψη των ρωμαϊκών κατακομβών, στο γνωστό Κολοσσαίο της Ρώμης. Όμως τι είναι τελικά ο σκοτεινός τουρισμός; Συνδέεται εξ ορισμού μόνο με τον θάνατο ή σχετίζεται και με προορισμούς που προκαλούν τη θλίψη ή γενικά τον προβληματισμό; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά που τον αποδίδουν; Η περίπτωση του τουριστικού προορισμού Ρίο ντε Τζανέιρο και μια επίσκεψη- ξενάγηση στις φαβέλες είναι για παράδειγμα μια περίπτωση σκοτεινού τουρισμού;

Η εργασία αυτή σκοπό έχει να περιγράψει και να αναλύσει τον όρο του σκοτεινού τουρισμού και να καταγράψει μία διαδρομή σκοτεινού τουρισμού στην Ελλάδα, με σκοπό τη συμβολή στη διαχείριση του τουριστικού προϊόντος της χώρας και την ανάδειξή της σε σκοτεινό προορισμό. Διανύοντας τα 200 χρόνια από την ελληνική επανάσταση, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι το 2021 ήταν μια καλή ευκαιρία για να αποκτήσουν διεθνή αναγνωρισιμότητα προορισμοί που σχετίζονται με μάχες και θηριωδίες του τότε. Επιπλέον, δεδομένου ότι η Ελλάδα συμμετείχε με εξαιρετικά αποτελέσματα και στον Α' και στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, υπάρχουν αντίστοιχοι

προορισμοί που μπορούν να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των επισκεπτών που επιλέγουν τον σκοτεινό τουρισμό. Τέλος, η δικτατορία στην Ελλάδα έγινε παγκοσμίως γνωστή μέσα από την κινητοποίηση Ελλήνων που αναγνωρίστηκαν στη συνέχεια διεθνώς, όπως ο Μίκης Θεοδωράκης και η Μελίνα Μερκούρη. Τα γνωστά νησιά εξορίας που χρησιμοποιήθηκαν τότε, θα μπορούσαν να αποτελέσουν σκοτεινούς προορισμούς προς επίσκεψη και ανακάλυψη, ακόμη και για μια niche αγορά, όπως είναι αυτή των ανθρώπων που κινούνται από τα ίδια πολιτικά ιδεώδη.

2. Ανασκόπηση της βιβλιογραφίας

2.1.Ο Σκοτεινός Τουρισμός ως μια μορφή τουρισμού

Ο Τουρισμός είναι θεμελιωδώς σημαντικός για πολλές οικονομίες και κοινότητες. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού (UNWTO, 2019), τουριστικός προορισμός είναι *«ένας φυσικός χώρος με ή χωρίς διοικητικά και/ή αναλυτικά όρια στον οποίο ένας επισκέπτης μπορεί να περάσει ένα βράδυ»*. Πρόκειται για μια ομάδα προϊόντων, υπηρεσιών, δραστηριοτήτων και εμπειριών κατά μήκος της τουριστικής αλυσίδας αξίας και για μία βασική ανάλυση του τουρίστα. Ένας προορισμός συμπεριλαμβάνει πολλούς και ποικίλους επενδυτές και μπορεί με αφορμή αυτόν να δημιουργηθεί ένα δίκτυο που ουσιαστικά θα διαμορφώσει μεγαλύτερους προορισμούς. Η εικόνα και η ταυτότητα ενός προορισμού είναι χαρακτηριστικά άυλα που μπορούν να επηρεάσουν την ανταγωνιστικότητά του στην τουριστική αγορά. Μία περιγραφή πιο γενική μα σημαντικά συμπεριληπτική για το τι είναι τελικά ο τουρισμός έδωσε ο Willis (2014) διατυπώνοντας την άποψη ότι ο τουρισμός είναι τελικά ένας από τους τρόπους να προσεγγίσει και να καταλάβει κάποιος το διαφορετικό.

Από την πλευρά της διαχείρισης του τουριστικού προορισμού, μία στρατηγική ανάπτυξης των αξιοθέατων σκοτεινού τουρισμού έχει τη δυνατότητα και τη δυναμική να ενδυναμώνει μια περιοχή οικονομικά και κοινωνικά, να δημιουργήσει υψηλά επίπεδα ικανοποίησης στους επισκέπτες, να δημιουργήσει θετικό word of mouth¹ και να φέρει ως αποτέλεσμα επαναλαμβανόμενες επισκέψεις σε κάποιον προορισμό. Επιπρόσθετα, οφέλη για κάποιο έθνος μπορούν να επιτευχθούν με την καλύτερη κατανόηση των πολύπλευρων και σύνθετων συνδέσεων μεταξύ ανθρώπων και τόπων,

¹ Word of mouth: αγγλικός όρος που δηλώνει τη διάδοση κάποιας φήμης, αρνητικής ή θετικής, από στόμα σε στόμα.

συμπεριλαμβανομένης της απαραίτητης ερμηνείας στους ιστορικά ευαίσθητους επισκέψιμους τόπους.

Ο θάνατος, οι καταστροφές και οι θηριωδίες που αφορούν σε τουριστικά αξιοθέατα αποκτούν ολοένα και περισσότερη ζήτηση στην τουριστική αγορά και ως εκ τούτου παρέχονται ολοένα και περισσότερα πνευματικά ταξίδια στον τουρίστα που επιθυμεί και επιλέγει να επισκεφτεί προορισμούς που σχετίζονται με αυτά. Προορισμούς που είναι γνωστοί για τις τραγικές ιστορίες που εκτυλίχθηκαν σε αυτούς και που η αναφορά τους φέρνει στο μυαλό κάτι δυσάρεστο, κάτι σκοτεινό, κάτι που προκαλεί προβληματισμό ή κάτι που συνδέεται με μια ιστορική μνήμη. Ο όρος “dark tourism” χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τους Foley and Lennon (1996) στο άρθρο τους για τα αξιοθέατα που σχετίζονται με τη ζωή και το θάνατο του John F. Kennedy (JFK), αναδεικνύοντας το φαινόμενο κατά το οποίο αξιοθέατα που σχετίζονται με τον θάνατο και την καταστροφή μετατρέπονται σε τουριστικούς προορισμούς. Σύμφωνα με αυτούς, ο όρος “dark or tragic tourism” εντάσσεται στον πολιτισμικό τουρισμό, στο γενικό πλαίσιο του μεταμοντερνισμού και χρησιμοποιείται για να περιγράψει το τουριστικό ενδιαφέρον που εκδηλώνεται με την παρουσίαση (από τη μεριά των προμηθευτών) και την κατανάλωση (από τη μεριά των επισκεπτών) του θανάτου και των αξιοθέατων που έχουν συνδεθεί με καταστροφές. Το ενδιαφέρον και τα κίνητρα των επισκεπτών μπορεί να προκύπτουν από την επιθυμία τους να ζήσουν την πραγματική εμπειρία, πιθανά εμπνεόμενοι από τις εικόνες που έχουν δει στα μέσα μαζικής επικοινωνίας και/ή από μια προσωπική σύνδεση με κάτι απάνθρωπο που συνέβη στο παρελθόν. Άλλωστε, σε πολλές περιπτώσεις, τα μουσεία και τα τουριστικά αξιοθέατα αγνοούν τη μαζική κουλτούρα που θέλει να εστιάσει σε αρνητικά ή μακάβρια γεγονότα και μπορεί να στρέψει το ενδιαφέρον της σε άλλους τουριστικούς προορισμούς.

Η επίσκεψη σε προορισμούς όπως τόπους εγκλημάτων, πεδία μαχών και κοιμητήρια, αποκαλείται σκοτεινός τουρισμός (Lennon and Foley, 2000). Σκοτεινά αξιοθέατα αποκαλούνται συνήθως προορισμοί στους οποίους έχουν πραγματοποιηθεί φυσικές καταστροφές, θηριωδίες, πόλεμοι μεγάλης κλίμακας ή σφαγές και γενοκτονίες (Frow, 2000). Εθνικά γεγονότα όπως πόλεμοι, εθνικές καταστροφές, αυτοκτονίες και σφαγές αποτελούν εμπειρίες κοινού πόνου, που μπορούν να ενώσουν τις γενιές μεταξύ τους, ενώ μνημόσυνα για μια τραγική περίοδο στην ιστορία ενός έθνους αντανακλούν και τις απόψεις του ίδιου του έθνους για την ταυτότητα του (Nanda 2004; Rivera 2008). Αντιστρέφοντας τα τρία χαρακτηριστικά που αναφέρει ο Cooke (2000) ένα μνημείο αφιερωμένο σε μια τραγική περίοδο ενός έθνους συνδέει το ίδιο το έθνος με την

ιστορία, τη μνήμη και την ταυτότητά του. Αποτελεί μέρος των κοινωνικών και πολιτισμικών πρακτικών ενός έθνους για την αναπαράσταση του παρελθόντος και τη διαίωνιση της ιστορικής μνήμης του, ενώ διαφορετικά νοήματα και ερμηνείες αποδίδονται σε αυτό, καθώς το επισκέπτονται διαφορετικοί άνθρωποι που φέρουν τις δικές τους, διαφορετικές εμπειρίες και αναμνήσεις στο μνημείο.

Από τους προορισμούς που επισκέπτονται, οι τουρίστες λαμβάνουν μηνύματα, ενώ τα ίδια τα αξιοθέατα σκοτεινού τουρισμού προβάλλουν ως προορισμοί σημαντικής εθνικής κληρονομιάς, που βοηθούν στη διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας ή μιας εικονικής κοινότητας, αποκύημα και προϊόν φαντασίας. Τα αξιοθέατα αυτά μπορούν να βοηθήσουν στη διάδοση εθνικών καθοδηγητικών ιστοριών και να προωθήσουν την εθνική συμπερίληψη και το κοινό παρελθόν. Άλλωστε, μία κοινή ταυτότητα είναι συνήθως ένα επίσημος σκοπός για χώρες που αποτελούνται από διαφορετικές εθνικότητες και ποικιλόμορφα πολιτιστικά στοιχεία και χρειάζονται μια κοινή εθνική ταυτότητα (Pretes, 2003). Από κοινωνική και πολιτισμική πλευρά, τα αξιοθέατα και γενικότερα, οι τόποι σκοτεινού τουρισμού αποτελούν προορισμούς στους οποίους ο επισκέπτης έρχεται αντιμέτωπος με την ιδέα του θανάτου, κατανοεί την τραγωδία, τα γεγονότα του παρελθόντος και συνεπώς, την αξία του τόπου. Η ταυτότητα ενός τόπου ενισχύεται με τον σκοτεινό τουρισμό, όχι μόνο γιατί την προωθεί, αλλά γιατί πρωτίστως την ανασυνθέτει, συλλέγοντας όλα τα επιμέρους στοιχεία για να αποδοθεί η αφήγηση του τόπου στο κοινό και μετέπειτα, τη μεταδίδει μέσα από τις πρακτικές μάρκετινγκ, προωθώντας την εθνική και όχι μόνο σύμπνοια.

Η Marina Novelli (2005) στο βιβλίο της *Niche Tourism* παρουσιάζει το σκοτεινό τουρισμό ως μια μορφή τουρισμού niche. Το τουριστικό προϊόν είναι σύνθετο και πολυεπίπεδο, οι τουρίστες αγοράζουν μια συνολική εμπειρία από ό,τι ένα καθαρά προσδιορισμένο προϊόν. Είναι μέρος της όλης παραγωγικής διαδικασίας, γεγονός που σημαίνει ότι οι στάσεις, οι διαθέσεις και οι προσδοκίες τους επηρεάζουν την τελική αξιολόγηση του τουριστικού προϊόντος, ασχέτως της πραγματικής του ποιότητας, ενώ η τουριστική εμπειρία επηρεάζεται και από εξωτερικούς παράγοντες, που είναι εκτός του ελέγχου των επισκεπτών ή της εταιρίας που προσφέρει το τουριστικό προϊόν. Στο πλαίσιο του ανταγωνισμού στην τουριστική αγορά, η ανάπτυξη του niche τουρισμού αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο στρατηγικής. Μια αυξανόμενη και έμπειρη ομάδα τουριστών που αναζητούν διακοπές με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που θα συναντήσουν τις ιδιαίτερες επιθυμίες τους προσφέρει επαρκείς ευκαιρίες για την ανάπτυξη του τουρισμού niche. Σύμφωνα με τη Novelli (2005), τα διάφορα είδη

τουρισμού αποτελούν macro-niche αγορές, ενώ τα επιμέρους χαρακτηριστικά που ορίζουν μικρότερες αγορές μέσα σε ένα είδος τουρισμού αποτελούν τις micro-niche τουριστικές αγορές.

Η νοσταλγία διαδραματίζει ρόλο σημαντικό σε ό,τι αφορά το σκοτεινό τουρισμό. Πράγματι, μεταξύ άλλων στοιχείων, η νοσταλγία αναγνωρίστηκε και σχετίστηκε από πολύ νωρίς ως ένα στοιχείο που οδηγεί στην επίσκεψη τόπων με δυσάρεστη ιστορία (Dann, 1998, Boym 2001, Tarlow 2005). Σε αυτόν που θα αναρωτηθεί τι νοσταλγία μπορεί να νιώσει ένας άνθρωπος για έναν τόπο που γίνεται αφορμή να ανακληθούν δυσάρεστες μνήμες, η απάντηση μπορεί να βρίσκεται στη σύνδεση και τη σημαντικότητα που μπορεί να έχει ο τόπος αυτός με την εθνική ή την πολιτισμική ταυτότητα του επισκέπτη. Η τουριστική νοσταλγία σύμφωνα με τη Boym (2001), είναι εκείνο το χαρακτηριστικό που μπορεί να οδηγήσει έναν τουρίστα πίσω στο χρόνο και ο κύριος διαχωρισμός των τύπων της διακρίνεται σε δυναμωτική και αντανάκλαστική (Διάγραμμα 1), ενώ ο σκοτεινός τουρισμός υπό το πρίσμα αυτό είναι σαν να ακουμπάει κάποιος τον κίνδυνο, μα να μη βρίσκεται μέσα σε αυτόν.

<i>Type of nostalgia</i>	<i>Restorative</i>	<i>Reflexive</i>
Stress Push for homecoming Way it thinks of itself Dealing with absolutes Politics	Action of going home Quickens it Truth and tradition Protects the absolute truth National revivals	The longing Delays it Faces modernity Questions absolute truth How do we inhabit two places at the same time
Emphasis on Memory Plots	Symbols National and linear Restore national origins and conspiracy theories. A paranoiac reconstruction of 'home' based on rational delusions (p. 41)	Details Social and varied Past is dealt with, with irony and humor (p. 49). Mourning mixed play pointing to the future

Διάγραμμα 1. Οι τύποι της νοσταλγίας κατά τη Boym (2001)

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι παράλληλα με τον όρο σκοτεινός τουρισμός (dark tourism) χρησιμοποιείται ακαδημαϊκά και ο όρος “thanatourism” (Seaton, 1996), όρος προερχόμενος από τη λέξη “thanopsis” που στα ελληνικά αποδίδεται ως στοχασμός περί θανάτου. Ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια των αναφορών στον σκοτεινό τουρισμό, τότε που θεωρούνταν ότι η επίσκεψη αξιοθέατων που ανακαλούν δυσάρεστα γεγονότα σχετίζεται αποκλειστικά με το θάνατο. Με τη χρήση του όρου αυτού, ο Seaton ερμήνευσε αυτόν τον τύπο τουρισμού ως το ταξίδι σε αξιοθέατα που σχετίζονται με τον θάνατο, περιγράφοντας τον τουρίστα ως μέρος της ιστορικής συνέχειας της ανθρώπινης περισυλλογής πάνω σε αυτόν. Το πρώτο από τα

βασικά στοιχεία του ορισμού του είναι ότι πρόκειται περισσότερο για μια προσπάθεια να αποδώσει το φαινόμενο από την πλευρά των κινήτρων των ταξιδιωτών, παρά να προσδιορίσει τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των σχετικών προορισμών. Το δεύτερο είναι ότι αναγνωρίζει ότι ο “thanatourism” δεν αποτελεί μια ακριβή περιγραφή μα τις περισσότερες φορές αναφέρεται σε ένα ιδιαίτερο κίνητρο που συνυπάρχει με άλλα κίνητρα. Άλλωστε, όπως προσδιορίζεται με σαφήνεια, η πιο καθαρή μορφή “thanatourism” είναι ένα ταξίδι που πραγματοποιείται αποκλειστικά και μόνο από τη συναρπαστικότητα που εντοπίζει ο ταξιδιώτης στον ίδιο τον θάνατο, ανεξάρτητα από το άτομο και τα άτομα που εμπλέκονται.

Η άποψη του Seaton δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί λανθασμένη, μα θα μπορούσε να ειπωθεί ότι επιλέγει να προσεγγίζει το θέμα του σκοτεινού τουρισμού από μία συγκεκριμένη οπτική, η οποία έχει αποδειχθεί πια ότι ισχύει σε ελάχιστες περιπτώσεις. Ομοίως, ο Tarlow (2005) αντιλαμβάνεται τον σκοτεινό τουρισμό ως επισκέψεις σε μέρη που έχουν συμβεί τραγωδίες ή ιστορικά αξιομνημόνευτοι θάνατοι, που θα συνεχίσουν να επηρεάζουν τις ζωές των ανθρώπων, προσφέροντας μια ερμηνεία που ευθυγραμμίζεται με αυτό που προσφέρουν κάποια αξιοθέατα σκοτεινού τουρισμού και υπαινίσσεται μερικά μόνο από τα κίνητρα των επισκεπτών. Αν θεωρηθεί ότι ο σκοτεινός τουρισμός υπάρχει στο σημείο που συναντιούνται τα κίνητρα, η κατανάλωση και η εμπειρία, σήμερα έχει αποσαφηνιστεί πια ότι στην πλειοψηφία τους οι τουρίστες σκοτεινού τουρισμού κινητοποιούνται από την επιθυμία τους να μάθουν την πολιτισμική κληρονομιά τους, να μορφωθούν, να έρθουν σε επαφή με ένα κομμάτι ιστορίας και ίσως να καταλάβουν τι συνέβη κάποτε στα σχετικά αξιοθέατα (Stone and Sharpley, 2008, Πιεν, 2020).

Επομένως, ο σκοτεινός τουρισμός αφορά μεν σε προορισμούς που σχετίζονται με κάτι δυσάρεστο, μα δεν είναι μόνο αυτό. Φαίνεται ότι εμπλέκονται πολλές παράμετροι που διαμορφώνουν την ελκυστικότητα αυτών των προορισμών και στην ενότητα που ακολουθεί, μελετάται ποιες είναι οι κατηγορίες του σκοτεινού τουρισμού και ποια επιμέρους χαρακτηριστικά υπάρχουν για τον διαχωρισμό του σε κατηγορίες.

2.2. Οι κατηγορίες του σκοτεινού τουρισμού

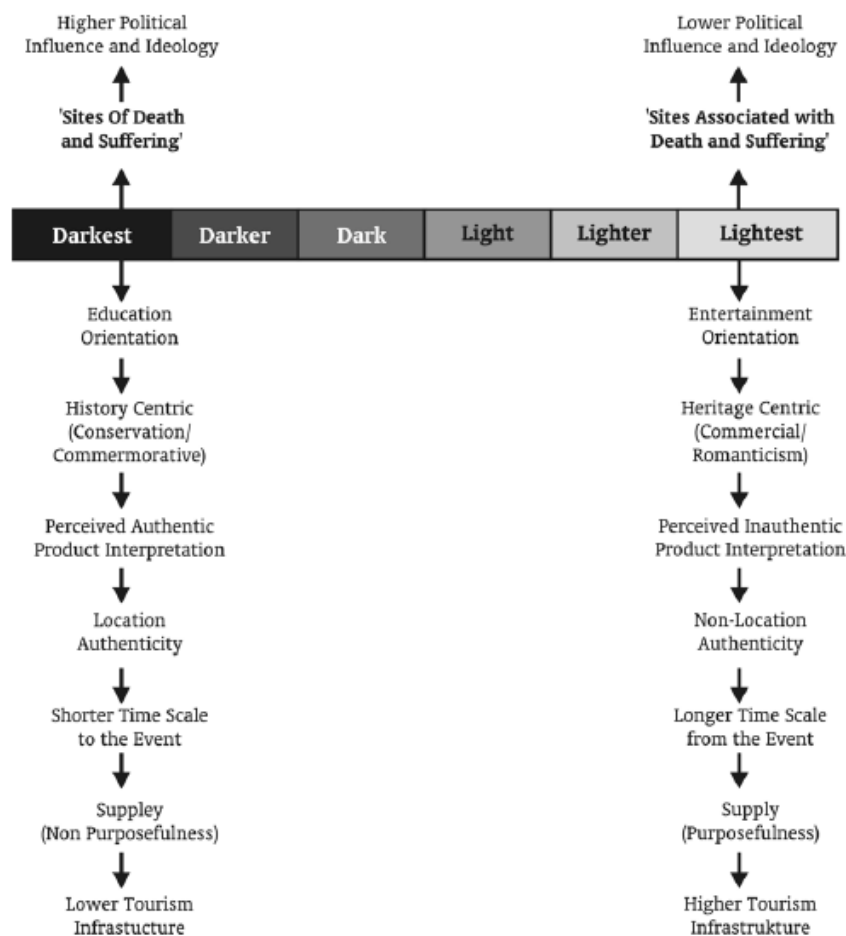
Η χρήση του όρου «σκοτεινός τουρισμός» δεν είναι μονοσήμαντη και όπως είναι αναμενόμενο, δεν αφορά σε πανομοιότυπα φαινόμενα. Αφορά μια σειρά ποικίλων σκοτεινών προορισμών διαφορετικής έντασης από την πλευρά της προσφοράς και ένα

εύρος στάσεων και συμπεριφορών από την πλευρά της ζήτησης που επισκέπτονται αυτούς τους προορισμούς, ικανοποιώντας διάφορες επιθυμίες. Στη διάρκεια των χρόνων της ακαδημαϊκής έρευνας έγιναν πολλές προσπάθειες να αποδοθούν οι αποχρώσεις του σκοτεινού τουρισμού. Ο Dann (1998) αναγνώρισε οκτώ (8) κατηγορίες σκοτεινού τουρισμού, μεταξύ των οποίων είναι και οι ακόλουθες έξι (6): ο φόβος των φαντασμάτων, η αναζήτηση για κάτι καινούργιο, η νοσταλγία, η ανάγκη να γιορτάσει κάποιος ένα έγκλημα ή μια αποκλίνουσα συμπεριφορά, ο πόθος για αίμα και το λεγόμενο αγγλιστί “*dicing with death*” που θα μπορούσε στα ελληνικά να αποδοθεί ως ο ενθουσιασμός για κάτι που μπορεί να προκαλέσει θάνατο, για κάτι ριψοκίνδυνο. Όπως όμως, αναγνωρίζει και ο ίδιος η κατηγοριοποίησή του είναι κατά κύριο λόγο περιγραφική και αναφέρεται σε συγκεκριμένα αξιοθέατα, προορισμούς και δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στο σκοτεινό τουρισμό.

Ο Miles (2002) αναγνωρίζει ότι ο σκοτεινός τουρισμός συμβάλλει στην ιστορική γνώση, μα τονίζει ως σημαντικό στοιχείο για την επιτυχία ενός αντίστοιχου αξιοθέατου να καταφέρνει να δημιουργήσει κάποιο βαθμό ενσυναίσθησης στον επισκέπτη για τα θύματα ή το θύμα του παρελθόντος. Προτείνει δε τη διάκριση των αξιοθέατων που αφορούν στον σκοτεινό τουρισμό σε «dark» και «darker» ανάλογα με τις αποχρώσεις σκότους που αποδίδουν, υπογραμμίζοντας τη διαφορετικότητά τους. Ειδικότερα, αναφέρεται σε αξιοθέατα όπου συνέβησαν πραγματικά τραγικά γεγονότα, όπως στο στρατόπεδο του Άουσβιτς και σε αξιοθέατα που σχετίζονται με τραγικά γεγονότα, τα οποία όμως κατασκευάστηκαν και υπάρχουν προς ανάμνησή τους, όπως το Μουσείο του Ολοκαυτώματος στην Ουάσινγκτον. Επισημαίνει ότι το πρώτο αξιοθέατο είναι μεγαλύτερης βαρύτητας από το δεύτερο και το χαρακτηρίζει ως “darker”, δεδομένου ότι ενέχει και το στοιχείο της αυθεντικότητας.

Υπογραμμίζει επίσης, τον χρόνο ως έναν παράγοντα επηρεασμού της ανάπτυξης του σκοτεινού τουρισμού κάτι που επισήμαναν και οι Lennon and Folley (2000) και αναφέρει, ειδικότερα ότι ο χρόνος που έχει περάσει από τότε που συνέβη κάποιο τραγικό γεγονός, μέχρι το να γίνει ο τόπος εκείνος τουριστικός προορισμός είναι καθοριστικός για να χαρακτηριστεί ένας προορισμός σκοτεινός (“dark”) ή σκοτεινότερος (“darker”). Βέβαια, όπως τονίζει και ο Stone (2006), καμία ανάλυση σκοτεινού τουρισμού δεν μπορεί να θεωρηθεί ολοκληρωμένη αν δεν αναφέρεται και η ζήτηση, παρόλο που ο ίδιος κατάφερε να αποδώσει μια ταξινόμηση της προσφοράς του σκοτεινού τουριστικού προϊόντος.

Ο Stone (2006) αναλύοντας τις παραμέτρους της προσφοράς, κατάφερε να αποδώσει ένα φάσμα σκοτεινού τουρισμού το οποίο έχει διάφορες διαβαθμίσεις και αποχρώσεις, παραμετροποιημένο από μια σειρά κυρίαρχων σχεδιαστικών χαρακτηριστικών που προσφέρουν οι χώροι σκοτεινού τουρισμού (Διάγραμμα 2). Στοιχεία όπως είναι η πολιτική επιρροή, η ιστορική ακρίβεια, η τοποθεσία, η αυθεντικότητα και αν το σκοτεινό τουριστικό προϊόν σχετίζεται εκπαιδευτικά ή εμπορικά με κάποιο θέμα ηθικής αποτέλεσαν κάποιες μόνο από τις παραμέτρους που χρησιμοποίησε προκειμένου να κατηγοριοποιήσει τα σκοτεινά αξιοθέατα. Κατάφερε να αποδώσει μια κλίμακα που στο ένα άκρο της έχει τους σκοτεινότερους προορισμούς, με αξιοθέατα που σχετίζονται με τον θάνατο και τα βασανιστήρια με μια εκπαιδευτική και ιστορική προσέγγιση παράλληλα με μια δυνατή αυθεντικότητα του τουριστικού προϊόντος και της τοποθεσίας, ενώ στο άλλο άκρο της έχει τους πιο αχνούς προορισμούς, με αξιοθέατα που σχετίζονται με τον θάνατο και τα βασανιστήρια με περισσότερη έμφαση στη διασκέδαση.

Διάγραμμα 2. Το φάσμα του Stone για τον σκοτεινό τουρισμό (2006)

Από την κλίμακά του αυτή προέκυψαν οι Επτά Σκοτεινοί Προμηθευτές (“Seven Dark Suppliers”), όπως ο ίδιος τους ονόμασε και ειδικότερα:

1. Τα εργοστάσια σκοτεινής διασκέδασης (“*dark fun factories*”). Αναφέρεται σε προορισμούς που εμπορεύονται τον θάνατο και το μακάβριο με μία διάθεση διασκέδασης, συναισθηματικά λιγότερο αυθεντικά και με επίκεντρο κυρίως τη διασκέδαση. Μια περίπτωση που ανήκει στην κατηγορία αυτή είναι το κάστρο του Δράκουλα στη Ρουμανία.
2. Οι σκοτεινές εκθέσεις (“*dark exhibitions*”). Αφορά σε αξιοθέατα και προορισμούς που έχουν ως θέμα το θάνατο και το μακάβριο, ενώ ταυτόχρονα έχουν χαρακτήρα εκπαιδευτικό, στοχαστικό και αναμνηστικό. Το μουσείο στη μνήμη των θυμάτων της επίθεσης 11/9 στους Δίδυμους Πύργους της Αμερικής είναι ένα καλό παράδειγμα.
3. Τα σκοτεινά μπουντρούμια (“*dark dungeons*”). Πρόκειται για προορισμούς και αξιοθέατα που προσφέρουν ένα συνδυασμό διασκέδασης και εκπαίδευσης, με εντονότερο το στοιχείο της εκπαίδευσης, ενώ προέκυψαν ως προορισμοί και αξιοθέατα σκοτεινού τουρισμού, παρά κατασκευάστηκαν ή/και οργανώθηκαν ως τέτοια. Παραδείγματα τέτοιων περιπτώσεων είναι το Ruben Island στη Νότιο Αφρική, τόπος φυλάκισης και του Nelson Mandela, και το Alcatraz στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, γνωστό ως φυλακή υψίστης ασφαλείας που φιλοξένησε τους πιο επικίνδυνους των κακοποιών μιας εποχής.
4. Οι σκοτεινοί τόποι αναπαύσεως (“*dark resting places*”) είναι κοιμητήρια, τα οποία μπορούν να φέρουν είτε πολύ σκοτεινά στοιχεία είτε λιγότερο σκοτεινά. Έχουν σίγουρα ως επίκεντρο της ύπαρξής τους την ιστορία και τη διατήρησή της, ενώ έχουν αναμνηστικό χαρακτήρα και υποδηλώνουν υψηλά επίπεδα πολιτικής συνείδησης. Η διαφοροποίηση στις αποχρώσεις τους και άρα στην τοποθέτησή τους στο μυαλό του επισκέπτη² έχει να κάνει με το σε τι αφορούν. Με άλλη ενσυναίσθηση εισέρχεται ο επισκέπτης στα κοιμητήρια του Παρισιού, Père-Lachaise και Montparnasse και με άλλη στα κοιμητήρια του Λος Άντζελες, για να δει τους τόπους ταφής των διασήμων και ίσως αγαπημένων του προσωπικοτήτων.
5. Σκοτεινά ιερά (“*dark shrines*”). Πρόκειται για χώρους που έχουν μια υπόσταση άξια σεβασμού. Υπάρχουν ως τόποι ενθύμησης και είτε επίσημα είτε ανεπίσημα, συνήθως προκύπτουν ως προορισμοί σκοτεινού τουρισμού πολύ κοντά στο τραγικό συμβάν, κάτι ανάλογο με αυτό που συνέβη με το Kensington Palace μετά τον

² Ο όρος αποδίδεται αγγλιστί και με βάση την ορολογία του μάρκετινγκ ως positioning.

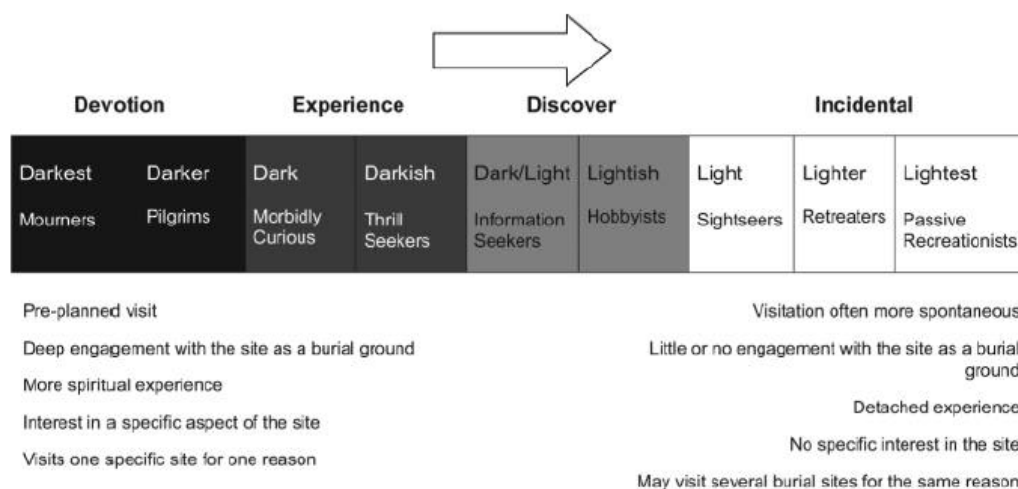
θάνατο της πριγκίπισσας Νταϊάνα και τη μετέπειτα μεταφορά του ενδιαφέροντος στο Althorp House.

6. Σκοτεινές τοποθεσίες συγκρούσεων (“*dark conflict sites*”). Αφορά τόπους στους οποίους συνέβησαν σημαντικές μάχες. Η ιστορική τους αξία βρίσκεται στο επίκεντρο, τιμώντας τη μνήμη όσων βρέθηκαν εκεί σε μια σημαντική ιστορική στιγμή, ενώ κατά συνέπεια, εξυπηρετούν και εκπαιδευτικούς σκοπούς. Προέκυψαν ως σκοτεινά τουριστικά αξιοθέατα από το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν κάποτε και τον τρόπο που επηρέασαν κάποτε την έκβαση ενός πολέμου. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι η αυξανόμενη ζήτηση τουριστών να επισκεφθούν τέτοια μέρη οδήγησε στην εμπορευματοποίηση κάποιων από αυτούς και κατά συνέπεια, σε έναν προσανατολισμό κάπως πιο διασκεδαστικό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι διάφορες αναπαραστάσεις μαχών στις οποίες λαμβάνουν μέρος ντόπιοι και τουρίστες με πρωταρχικό την αναβίωση της ιστορίας.
7. Σκοτεινά στρατόπεδα γενοκτονίας (“*dark camps of genocide*”). Αναφέρεται στους προορισμούς εκείνους που συνέβησαν γενοκτονίες, καταστροφές και θηριωδίες και αφορά στο πιο σκούρο μέρος του φάσματος. Η τουριστική τους προσφορά έχει εκπαιδευτικούς και φυσικά αναμνηστικούς σκοπούς και αφηγούνται τις φριχτές ιστορίες των ανθρώπων που βρέθηκαν εκεί.

Το φάσμα του Stone (2006) προσέφερε σημαντική γνώση για τον σκοτεινό τουρισμό και τα διαφορετικά αξιοθέατα αυτού του είδους τουρισμού, όμως δεν αποδίδει με την ίδια σαφήνεια όλες τις αποχρώσεις της κατηγοριοποίησής του. Παρόλο που τα άκρα είναι σαφώς προσδιορισμένα, δεν ισχύει το ίδιο για τα ενδιάμεσα στάδιά τους, με αποτέλεσμα όταν κάποιος θέλει να τοποθετήσει κάποιο αξιοθέατο μέσα στο φάσμα δεν αποφεύγει να το κάνει με υποκειμενικότητα, αφού είναι δύσκολο να υπολογίσει την αξία του κάθε κριτηρίου (Stone, 2018). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Lennon και Foley (2000) δεν συμπεριλαμβάνουν τα ταφικά αξιοθέατα στην ομπρέλα του σκοτεινού τουρισμού γιατί σύμφωνα με τους ίδιους, αυτού του είδους οι επισκέψεις θα πρέπει να θεωρηθούν στο ευρύτερο πλαίσιο του προσκυνήματος. Βέβαια, θα μπορούσε να ειπωθεί ως αντίλογος ότι ο ισχυρισμός τους ήταν υπεραπλουστευμένος και σχεδόν αγνόησαν την πολιτισμική και κοινωνική συνεισφορά των ταφικών αξιοθέατων στις εθνικές και όχι μόνο συνειδήσεις.

Παρόλο που δηλώνει ότι το φάσμα του είναι ένας τρόπος να χαρακτηριστούν και να ταυτοποιηθούν και οι διαφορετικοί τύποι τουριστών σκοτεινού τουρισμού ανά προμηθευτή (Stone, 2006), εντούτοις δεν αναφέρεται σε περισσότερα στοιχεία σε ό,τι

αφορά τα κίνητρα και τις εμπειρίες των καταναλωτών σκοτεινών αξιοθέατων. Παρόλα αυτά, χρησιμοποιώντας το φάσμα, η Raine (2013) κατάφερε να αποδώσει εννέα διαφορετικές κατηγορίες τουριστών ταφικών αξιοθέατων, τμηματοποιώντας τους με βάση τα κοινά χαρακτηριστικά που εμφάνισαν ως προς τα κίνητρα και το επίπεδο της δέσμευσης τους και κατέληξε στο διάγραμμα που ακολουθεί (Διάγραμμα 3). Σε ό,τι αφορά τα κίνητρα, τα σκιαγράφησε ως πιο συγκεκριμένα και προκαθορισμένα ή αόριστα και πιο αυθόρμητα, ενώ σε ό,τι αφορά το επίπεδο δέσμευσης, η κλίμακά της ακολούθησε τη λογική του Stone (2006), διακρίνοντάς τα από ταφικούς χώρους μέχρι μέρη που σχετίζονται με τον θάνατο, πιο αόριστα.

Source: Adapted from Stone (2006)

Διάγραμμα 3. Οι κατηγορίες επισκεπτών ταφικών αξιοθέατων της Raine (2013)

Τόσο στις κατηγορίες της Raine (2013) όσο στο φάσμα του Stone (2006) απουσιάζει ο ρόλος της εμπορευματοποίησης, κάτι σημαντικό μιας και αναμφίβολα η εμπορευματοποίηση διαποτίζει το σύγχρονο σκοτεινό τουρισμό (Stone, 2018; Young & Light, 2016). Στην ερώτηση πώς θα μπορούσε να σκιαγραφηθεί αυτή, η απάντηση είναι ότι η εμπορευματοποίηση του τουριστικού προϊόντος ίσως να αποδίδεται καλύτερα με την περιγραφή του τρόπου με τον οποίο η τουριστική εμπειρία αναπτύσσεται και προωθείται, έτσι όπως συμβαίνει και στην περίπτωση ενός προϊόντος (Walsh & Giulianotti, 2007) και οι επιπτώσεις που έχει η εμπορευματοποίηση αυτή στη διαμόρφωση της πρόθεσης των τουριστών για την επίσκεψη σκοτεινών αξιοθέατων.

Ο Sharpley (2009) επιχείρησε να έχει μια πιο ολιστική ματιά στον σκοτεινό τουρισμό, προσπαθώντας να ενσωματώσει τόσο τους παράγοντες ζήτησης όσο και της προσφοράς. Ειδικότερα, δημιούργησε μία σύνδεση ανάμεσα στα χαρακτηριστικά των

αξιοθέατων και στην προσδοκώμενη εμπειρία από τους τουρίστες και με βάση αυτή πρότεινε τις τέσσερις αποχρώσεις του σκοτεινού τουρισμού:

1. Τον μαύρο τουρισμό, που περιγράφει μια καθαρά πολύ δυσάρεστη (μαύρη) εμπειρία,
2. Τον ανοιχτόχρωμο τουρισμό, που αναφέρεται στο ελάχιστο ενδιαφέρον για τον θάνατο,
3. Την γκρι ζήτηση τουρισμού, που περιγράφει την επίσκεψη σκοτεινών αξιοθέατων από έντονο ενδιαφέρον και
4. Την γκρι προσφορά τουρισμού, που αναφέρεται στα αξιοθέατα που εκμεταλλεύονται τον θάνατο, έλκοντας τουρίστες με μικρό εγγενές ενδιαφέρον για το ίδιο το αξιοθέατο.

Για τις ανάγκες της εργασίας αυτής και με δεδομένη την εστίαση στην προσφορά σκοτεινών προορισμών στη χώρα μας, επιλέχθηκε το φάσμα του Stone (2006) για τον σκοτεινό τουρισμό, ως το μοναδικό μέχρι σήμερα εργαλείο που καλύπτει όλο το εύρος της προσφοράς προορισμών σκοτεινού τουρισμού και ικανό να απευθυνθεί με εύρος στις προτιμήσεις επισκεπτών αντίστοιχα. Ειδικότερα, στο κεφάλαιο που ακολουθεί, παρατίθεται η μεθοδολογία της έρευνας αυτής, καταλήγοντας στο ερώτημα προς διερεύνηση, τον ερευνητικό σκοπό και φυσικά στον τρόπο διερεύνησης.

3. Μεθοδολογία

3.1. Η ερευνητική φιλοσοφική προσέγγιση

Οι ερευνητικές μέθοδοι είναι τα εργαλεία με τα οποία συλλέγονται τα στοιχεία για μία έρευνα και τα οποία θα πρέπει να αντανakλούν τον σχεδιασμό και τη φιλοσοφία της έρευνας για να μπορέσουν να συλλέξουν απαντήσεις. Κατά συνέπεια, καθώς δημιουργεί τη βάση για τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται η έρευνα, η κατανόηση της ερευνητικής φιλοσοφίας είναι πολύ σημαντική (Wilson, 2014). Η οντολογία αφορά στην επιστημονική έρευνα για τη φύση του όντος. Πρόκειται για τη φιλοσοφική αναζήτηση των αρχών της ύπαρξης, που καλείται να αντιμετωπίσει ερωτήματα σχετικά με τη φύση του κόσμου και της πραγματικότητας και τη φύση του ανθρώπου στον κόσμο, ενώ μελετάει πώς ορίζεται το πραγματικό και τι μετράει ως αποδεικτικό στοιχείο (Morehouse & Maykut, 2002, Denzin & Lincoln, 1998).

Διακρίνεται σε ρεαλιστική και σχετικιστική (Rashid et al, 2019). Η ρεαλιστική οντολογία στηρίζεται στην υπόθεση ότι η πραγματικότητα υφίσταται ανεξάρτητα από το τι αντιλαμβάνεται ο παρατηρητής και λειτουργεί σύμφωνα με αμετάβλητους φυσικούς νόμους που παίρνουν συχνά τη μορφή αιτίου/αποτελέσματος. Η σχετικιστική οντολογία από την άλλη, στηρίζεται στην υπόθεση ότι υπάρχουν πολλαπλές, κοινωνικά κατασκευασμένες πραγματικότητες που δεν διέπονται από φυσικούς νόμους. Σύμφωνα με τους ίδιους, μία μελέτη περίπτωσης για να είναι ποιοτική προϋποθέτει σχετικιστική οντολογία, αποκλείοντας την πιθανότητα μιας «αληθινής» πραγματικότητας. Δεν υπάρχει αντικειμενική αλήθεια ή αντικειμενικός κόσμος, όλα δημιουργούνται από τα κοινωνικά όντα και είναι σχετικά. Το πώς ερμηνεύεται ο κόσμος έχει να κάνει όχι μόνο με αυτό που ερμηνεύεται μα και με το σύστημα που χρησιμοποιείται για την ερμηνεία του. Έτσι και στην περίπτωση της οποιαδήποτε ερευνητικής εργασίας, τα πάντα επηρεάζονται από τους κανόνες και τις αξίες του κάθε ερευνητή, τους οποίους έχει διαμορφώσει από τον πολιτισμό και την κοινωνία. Άλλωστε, οι άνθρωποι κατασκευάζουν διαρκώς την πραγματικότητα που ζούνε.

Η επιστημολογία ή γνωσιολογία, όπως προκύπτει από την ίδια την ετυμολογία της λέξης είναι ο *λόγος περί Επιστήμης* και αφορά στη θεωρία της γνώσης (Pritchard, 2010). Πρόκειται για κλάδο της φιλοσοφίας που ασχολείται με την γνώση και την επιστήμη και ειδικότερα, με τη φύση και την προέλευση της γνώσης, την πηγή της εγκυρότητάς της και την κατασκευή της (Morehouse & Maykut, 2002). Η επιστημολογική ή γνωσιολογική άποψη διακρίνεται σε υποκειμενική και αντικειμενική ανάλογα με την οπτική του ερευνητή (Rashid et al, 2019). Υποκειμενική χαρακτηρίζεται όταν ο ερευνητής αντιμετωπίζει τη γνώση ως κάτι που ερμηνεύεται από τα άτομα, ενώ αντικειμενική όταν την αντιμετωπίζει ως κάτι που διέπεται από τους νόμους της φύσης. Κατά συνέπεια, η επιλογή γνωσιολογικής κατεύθυνσης επηρεάζει την επιλογή της μεθοδολογίας της έρευνας. Στο σημείο αυτό, αξίζει να επισημανθεί ότι όταν ο σκοπός μιας μελέτης είναι μια πολύ ενημερωμένη και εξελιγμένη κατασκευή θεώρησης, τότε είναι πολύ πιθανό τα βήματα για την υλοποίησή της να οδηγήσουν σε ένα ερευνητικό μονοπάτι στο οποίο υπερισχύει η υποκειμενικότητα του ερευνητή.

Σε ό,τι αφορά τον τουρισμό, είναι χρήσιμο να διατυπωθεί ότι ο τουρισμός είναι ούτως ή άλλως ένα φαινόμενο κατασκευασμένο από τους ανθρώπους. Συνεπώς, αυτό που αποκαλείται αντικειμενική αλήθεια, αν και εφόσον υφίσταται, είναι αδύνατον να γίνει αντιληπτό, λόγω των διαφορετικών επιρροών και εμπειριών των ανθρώπων (Gomm, 2008) Αυτό σημαίνει ότι τα φαινόμενα που τον αποτελούν και τον περιβάλλουν

επιδέχονται πολλές ερμηνείες και αποδόσεις από άνθρωπο σε άνθρωπο. Ακόμη περισσότερο, αναφέροντας και περιγράφοντας το σκοτεινό τουρισμό που είναι επιφορτισμένος με παραπάνω χαρακτηριστικά και φίλτρα από το γενικότερο φαινόμενο του τουρισμού. Στην ενότητα που ακολουθεί, αναλύεται η μελέτη περιπτώσεων ως μια ερευνητική μέθοδος κατάλληλη για την εργασία αυτή, αφού προσφέρει τη δυνατότητα διερεύνησης των προσφερόμενων προορισμών σκοτεινού τουρισμού στη χώρα μας, καθώς και προσδιορισμού όλων εκείνων των επιμέρους χαρακτηριστικών που διακρίνουν τους σκοτεινούς προορισμούς ως σημαντικούς.

3.2. Η μελέτη περιπτώσεων ως ερευνητική μέθοδος

Ο σχεδιασμός μιας έρευνας αντανακλά όχι μόνο τον τρόπο συλλογής των δεδομένων που σχετίζονται με τους σκοπούς της, μα και την ίδια τη φιλοσοφική της κατεύθυνση, διασφαλίζοντας ότι αυτή αποδίδεται με ακρίβεια. Για τον σκοτεινό τουρισμό στην Ελλάδα συγγράφονται όλο και περισσότερες ακαδημαϊκές και όχι μόνο εργασίες κάθε χρόνο. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι η πλειοψηφία των ακαδημαϊκών³ εργασιών ασχολείται με τη ζήτηση για σκοτεινό τουρισμό και τις επιμέρους παραμέτρους που εμφανίζει αυτή, προσπαθώντας να μπορέσουν να σκιαγραφήσουν τους ενδιαφερόμενους επισκέπτες. Με τον τρόπο αυτό προσφέρεται ένα πληροφοριακό υλικό που δύναται να βοηθήσει τους προμηθευτές της προσφοράς ώστε να οργανωθούν και να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν μέχρι ένα βαθμό στις προσδοκίες των επισκεπτών. Οι Creswell and Poth (2018) επισημαίνουν μεταξύ άλλων τη μελέτη περιπτώσεων⁴ ως ένα είδος ποιοτικής έρευνας διαφορετικό από όλους τους άλλους τύπους, βασιζόμενο στις περιγραφές για μια ενότητα ή για πολλές ενότητες που αφορούν σε κάποιο θέμα και σε κάθε περίπτωση, στενά συνδεδεμένο με τον χώρο και το χρόνο. Ο Yin (2003) υποστηρίζει ότι η περιγραφή περιπτώσεων και η ερευνητική τους χρήση μπορεί να είναι τόσο ποιοτική όσο και ποσοτική, ενώ διακρίνει την ανάλυση περιπτώσεων που χρησιμοποιούνται ως ποιοτική ερευνητική μέθοδος σε διευκρινιστική (*explanatory*), διερευνητική (*exploratory*) και περιγραφική (*descriptive*). Ταυτόχρονα συστήνει για διαλογή έξι πηγές πληροφόρησης: τα έγγραφα, τα αρχεία, τις συνεντεύξεις, την άμεση παρατήρηση, τη συμμετοχική παρατήρηση και τα φυσικά αντικείμενα.

³ Αποτέλεσμα προκύπτουν από τις σχετικές ψηφίδες των μεγαλύτερων ακαδημαϊκών ιδρυμάτων της χώρας: <https://dspace.lib.uom.gr/>, <https://ikee.lib.auth.gr/>, <http://oceanis.lib2.uniwa.gr/xmlui/>

⁴ Ο όρος μελέτη περιπτώσεων αποδίδει στα αγγλικά τον όρο case studies. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι στη συνέχεια της εργασίας θα χρησιμοποιηθεί και ο αγγλικός όρος, για καλύτερη κατανόηση.

Νωρίτερα, ο Stake (1995) διακρίνει τα case studies σε *single instrumental*, σε *collective* ή *multiple* και σε *intrinsic*. Στην πρώτη κατηγορία, ο ερευνητής εστιάζει σε ένα στοιχείο ή σε ένα μόνο συγκεκριμένο θέμα και επιλέγει μία περίπτωση που σχετίζεται με αυτό για να μπορέσει να αποτυπώσει το θέμα του. Στη δεύτερη κατηγορία, πάλι ο ερευνητής εστιάζει σε ένα στοιχείο ή σε ένα θέμα, αλλά ταυτόχρονα επιλέγει να περιγράψει και να αναλύσει πολλές περιπτώσεις ως σχετιζόμενες με αυτό. Στην τρίτη κατηγορία, ως *intrinsic* χαρακτηρίζει εκείνες τις περιπτώσεις στις οποίες το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζει πάνω στην ίδια την περίπτωση και μόνο σε αυτή, αφού παρουσιάζει κάποια ασυνήθιστη ή μοναδική κατάσταση και ως παράδειγμα, παραθέτει την αξιολόγηση ενός προγράμματος ή τις μαθησιακές δυσκολίες κάποιου μαθητή.

Τέλος, συμπληρωματικά, ο Yin (2007) διακρίνει σε τρεις βασικές κατηγορίες τις εργασίες που επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν την περιγραφή περιπτώσεων:

- Αυτές με σκοπό την ανάλυση (*analysis*)
- Αυτές με σκοπό τη συζήτηση (*discussion*)
- Αυτές με σκοπό την καταγραφή (*writing*).

διευκρινίζοντας ότι στην τρίτη ενότητα, ουσιαστικά εντάσσονται οι περιγραφές εκείνες που θέλουν να θέσουν ένα πρόβλημα για μελλοντική απάντηση, κάτι για το οποίο γίνεται προσπάθεια και στην παρούσα διπλωματική εργασία. Σκοπός δεν είναι τόσο να δοθεί μια απάντηση αλλά να παρουσιαστούν προβλήματα και παραλείψεις σχετικά με τους προορισμούς που συνθέτουν μια διαδρομή σκοτεινού τουρισμού στην Ελλάδα. Έτσι ώστε στο μέλλον να υπάρχει μια βάση συζήτησης για τις προτάσεις των ειδικών.

Στο πλαίσιο αυτό και για την καλύτερη δυνατή οριοθέτηση του θέματος, παρατίθεται σχετικός πίνακας με το ερευνητικό ερώτημα, την ερευνητική στόχευση και τους ερευνητικούς σκοπούς της συγκεκριμένης εργασίας. και στη συνέχεια, ακολουθούν οι παράμετροι για την επιλογή των συγκεκριμένων περιπτώσεων ως ενότητα απαραίτητη για την οριοθέτηση του δείγματος.

<p>Ερώτημα προς διερεύνηση (Research Question)</p>	<p>Ποιους προορισμούς περιλαμβάνει μια αντιπροσωπευτική διαδρομή σκοτεινού τουρισμού στη χώρα μας;</p>
<p>Ερευνητική στόχευση (Research Aim)</p>	<p>Η καταγραφή εκείνων των προορισμών που βάζουν την Ελλάδα στον διεθνή χάρτη του σκοτεινού</p>

	τουρισμού ως ισάξιο μέλος με τους ανταγωνιστές της.
Ερευνητικοί στόχοι (Research Objectives)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Χρήση του φάσματος του Stone (2006) για τον χαρακτηρισμό των σκοτεινών προορισμών. 2. Περιγραφή και ανάλυση των σχετικών προορισμών ανά κατηγορία. 3. Εντοπισμός και καταγραφή των επιμέρους παραμέτρων του φάσματος του Stone (2006) στους προορισμούς και εντοπισμός πιθανών προβλημάτων.

Πίνακας 1. Ερευνητικό ερώτημα, σκοπός και τρόποι διερεύνησης.

3.3. Οι παράμετροι για την επιλογή των περιπτώσεων σκοτεινού τουρισμού

Κατά την αναζήτηση των προορισμών που θα επιλεγούν στην περιγραφή και ανάλυση των περιπτώσεων για την παρούσα εργασία διαπιστώθηκε ότι η χώρα βρίθεται τέτοιων προορισμών, λόγω της γεωπολιτικής της θέσης και της πλούσιας σε μάχες και θηριωδίες ιστορίας της που ταξιδεύει στα βάθη των αιώνων. Προκειμένου τα δείγματα να συλλεχθούν γρήγορα και με χαμηλό κόστος, επιλέχθηκαν ως δείγμα ευκολίας προορισμοί που είναι για διάφορους λόγους γνωστοί ως προορισμοί σκοτεινού τουρισμού, οπότε υπάρχει ήδη buzz⁵ και κάποιο ενδιαφέρον για αυτούς. Συγχρόνως, μετά τη βιβλιογραφική επισκόπηση, η επιλογή των προορισμών πρέπει να πληροί τις προϋποθέσεις έτσι όπως αυτές ορίζονται από τις αποχρώσεις του φάσματος του Stone (2006) και δίνει τη δυνατότητα ανάλυσης σε ό,τι αφορά τους προμηθευτές του σκοτεινού τουρισμού. Για το λόγο αυτό, επιλέχθηκαν προορισμοί που αφορούν σε δυσάρεστα γεγονότα από διάφορες δύσκολες χρονικές περιόδους της Ελλάδας και ταυτόχρονα υπακούουν στις προϋποθέσεις και τα χαρακτηριστικά του φάσματος.

4. Ανάλυση δεδομένων και Ερμηνεία των ευρημάτων

4.1. Μελέτη περίπτωσης για τα εργοστάσια σκοτεινής διασκέδασης (“*dark fun factories*”).

⁵ Ο όρος buzz αποδίδεται στα ελληνικά ως θόρυβος, αλλά επικοινωνιακά αναφέρεται στο ενδιαφέρον που υπάρχει ήδη στους καταναλωτές και εκδηλώνεται με τις συζητήσεις και τις αναφορές τους.

Όπως προαναφέρθηκε, αφορά στην πιο ανοιχτή απόχρωση σκοτεινού τουρισμού. Πρόκειται για προορισμούς που ο προσανατολισμός τους είναι διασκεδαστικός και όχι τόσο εκπαιδευτικός, αφού σχετίζονται με το μακάβριο και τον θάνατο, αλλά τους λείπει η αυθεντικότητα και χρονικά απέχουν πολύ από τραγικά γεγονότα. Έχουν κυρίως εμπορικό χαρακτήρα με πολύ καλή τουριστική υποδομή και ασκούν χαμηλή πολιτική επιρροή. Στην Ελλάδα, από την αναζήτηση που έγινε για προορισμό που να πληροί αυτά τα χαρακτηριστικά δεν βρέθηκε κάτι αντίστοιχο. Τη στιγμή που συγγράφεται η παρούσα εργασία δεν υπάρχει κάποιος τόπος που να ικανοποιεί αυτά τα χαρακτηριστικά.

Το γεγονός ότι λείπει μια τέτοια επένδυση από τη χώρα δεν είναι έκπληξη, αφού είναι πολλές οι επενδύσεις που χρειάζεται να γίνουν και στον τομέα αυτό. Η Ελλάδα για πολλές δεκαετίες εκπροσωπούσαν με την κεντρική τουριστική ιδέα «παραλίες, ήλιος, θάλασσα, ούζο» και φυσικά, με ανυπέρβλητο πολιτισμικό στοιχείο προβολής την Ακρόπολη, ως σημείο αναφοράς για τους δικαίως λάτρεις της αρχαίας Ελλάδας (Kariki et al, 2015). Οπότε είναι λογικό στην πλειοψηφία των περιπτώσεων να συνεχίζει να έλκει αυτών των ενδιαφερόντων τους επισκέπτες, αφού όλα τα προαναφερόμενα στοιχεία παραμένουν πολύτιμα χαρακτηριστικά του τόπου.

Από την άλλη πλευρά, από τα βάθη των αιώνων μέχρι σήμερα, η χώρα εξελίχθηκε και δεν έμεινε αμέτοχη σε καμία μεγάλη ιστορική και κοινωνική εξέλιξη. Συγχρόνως, διαθέτει ανεκμετάλλετους προορισμούς που καλύπτουν ανάγκες επισκεπτών σκοτεινού τουρισμού, όπως αυτών που ενδιαφέρονται για τρομακτικές ιστορίες και μυστήρια και θέλουν να τα βιώσουν με έναν πιο διασκεδαστικό τρόπο. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η περίπτωση αυτή τουρισμού δεν μπορεί τουλάχιστον προς το παρόν να ικανοποιηθεί στη χώρα μας, δεδομένου ότι πρέπει πρώτα να υπάρξουν οι απαιτούμενες τουριστικές υποδομές.

4.2. Μελέτη περίπτωσης για τις σκοτεινές εκθέσεις (“*dark exhibitions*”).

4.2.1 Το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης

Το κτίριο που στεγάζεται το μουσείο ανεγέρθηκε το 1904 και ανήκει στην εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για ένα από τα λίγα οικοδομήματα στο κέντρο της πόλης που διασώθηκαν από τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917 και για την επισκευή του κτιρίου και τη μετατροπή του σε μουσείο χρηματοδοτήθηκε από τον Οργανισμό

Πολιτιστικής Πρωτεύουσας «Θεσσαλονίκη 1997», ενώ συνέβαλε και το Υπουργείο Πολιτισμού.

Ο εκθεσιακός χώρος εκτείνεται σε δύο επίπεδα. Το ισόγειο είναι αφιερωμένο στο παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, το οποίο βρίσκονταν στον χώρο που καταλαμβάνει τώρα το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, πιθανώς από τον 15^ο αιώνα. Εκεί είναι τοποθετημένες μαρμάρινες πλάκες με τα ονόματα των θυμάτων του Ολοκαυτώματος, ενώ στον ίδιο χώρο φιλοξενούνται και περιοδικές εκθέσεις.

Στον επάνω όροφο, στην πτέρυγα Simon Marks, εκτίθεται η διαρκής έκθεση «Θεσσαλονίκη Μητρόπολη του Σεφαραδισμού», που περιλαμβάνει στοιχεία για την ιστορία του εβραϊσμού στη Θεσσαλονίκη και τους τομείς δραστηριοτήτων του που διέκοψε το Ολοκαύτωμα. Σεφαραδίτες ονομάστηκαν οι Εβραίοι που εξορίστηκαν από την Ισπανία και την Πορτογαλία. Στις υπόλοιπες αίθουσες, ο επισκέπτης μπορεί να δει την κοινωνική ζωή, το λατρευτικό και οικογενειακό βίο, καθώς και το Ολοκαύτωμα.

Το μουσείο καταγράφει την παρουσία των Εβραίων στην πόλη από τα πρώιμα χρόνια, όταν οι πρώτοι Εβραίοι ήρθαν από την Αλεξάνδρεια στη Θεσσαλονίκη, την εξέλιξη της παρουσίας τους κατά τη Ρωμαϊκή και μετέπειτα, τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, καθώς και το πρώτο κύμα μεταναστών το 1376 από την Ουγγαρία. Τον σημαντικότερο διωγμό των Εβραίων από την Ισπανία το 1492, ο οποίος άλλαξε καθοριστικά τον χαρακτήρα και την ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης και τις αλλαγές που ακολούθησαν μέχρι τον 20^ο αιώνα, που έγινε το Ολοκαύτωμα και αποδεκάτισε τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης. Αρκεί να αναφερθεί ότι από τα 7.500 παιδιά που ζούσαν στη Θεσσαλονίκη το 1943, το 1945 ήταν μόνο 58 (Μπενμαγιόρ, 2021).

Στην ιστοσελίδα του μουσείου, ο περιηγητής μπορεί να πάρει μια ιδέα των όσων εκτίθενται στο μουσείο, καθώς και το πλήθος των δραστηριοτήτων του. Διατίθεται πλούσιο πληροφοριακό υλικό για τη ζωή και τις δραστηριότητες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης που διακόπηκαν από το Ολοκαύτωμα, καθώς και πολλές βιβλιογραφικές πηγές στις οποίες μπορεί να ανατρέξει όποιος ενδιαφέρεται και να αντλήσει περαιτέρω πληροφορίες.

4.2.2. Η μελέτη περίπτωσης του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης

Οι σκοτεινές εκθέσεις αφορούν σε προορισμούς που έχουν εκπαιδευτικό χαρακτήρα, με πολλές δυνατότητες μαθησιακών ευκαιριών και αυθεντικότητα, αφού χρονικά απέχουν λιγότερο από τα τραγικά γεγονότα σε σχέση με τις άλλες περιπτώσεις. Τέτοιοι

προορισμοί στην Ελλάδα είναι το Μουσείο Μακρονήσου στην Αθήνα, το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος και το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Τελικά, επιλέχθηκε η περίπτωση του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, για την εξυπηρέτηση του ερευνητικού σκοπού της παρούσας διπλωματικής εργασίας, καθώς και λόγω της ιστορικής βαρύτητας του χώρου και του ότι το Ολοκαύτωμα και οι σχετικοί προορισμοί αποτελούν το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα σκοτεινού τουρισμού. Ένα στοιχείο που συνυπολογίστηκε για την μελέτη περίπτωσης του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης είναι και η επίσκεψη του προέδρου και διευθύνοντος συμβούλου της Pfizer, κ. Άλμπερτ Μπουρλά στο εν λόγω μουσείο, κατά την επίσκεψή του στη Θεσσαλονίκη, στις 3 Ιανουαρίου του 2022. Δεδομένου ότι λόγω κορωνοϊού, τα βλέμματα όλων είναι στραμμένα στην Pfizer και στον κύριο Μπουρλά και ο ίδιος μιλά στις συνεντεύξεις του για την καταγωγή του και τη Θεσσαλονίκη, με την επίσκεψή του, η αναγνωρισιμότητα αυτή μετακυλείται και στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Όπως αναφέρεται και στη βιβλιογραφική επισκόπηση, οι σκοτεινές εκθέσεις έχουν ως επίκεντρο την ιστορία, περισσότερο από ό,τι την κληρονομιά, έχουν εκπαιδευτικό χαρακτήρα και κάποιες φορές έχουν την πρόθεση να προκαλέσουν τη συγκίνηση των επισκεπτών, καθώς ο κάθε επισκέπτης έρχεται με τις δικές του συναισθηματικές καταβολές ή προσδοκίες σε κάθε ιστορία. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι στην περίπτωση αυτή δεν διαφαίνεται η παραμικρή πρόθεση να προκληθεί συγκίνηση στον επισκέπτη, αλλά αυτή μπορεί να προκύψει, εφόσον αναλογισθεί το μέγεθος της καταστροφής και της γενοκτονίας. Η τουριστική υποδομή δεν διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο, αν και στην περίπτωση του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης υπάρχει εξαιρετική τουριστική υποδομή, με ενημερωμένες εκθέσεις, τόσο στο χώρο όσο και ψηφιακά, ενώ διατίθεται και το προηγμένο σύστημα ακουστικής ξενάγησης και ψηφιακής τεχνολογίας Xenagos, με το οποίο ο επισκέπτης μπορεί να πάρει περισσότερες πληροφορίες για το κάθε έκθεμα.

Τέλος, πρόκειται για προορισμό που έχει μεγάλη πολιτική επιρροή και μεταλαμπαδεύει πέραν της γνώσης και μια ιδεολογία, όχι επειδή το κάνει σκόπιμα, μα γιατί προκύπτει μέσα από την αποτίμηση των τραγικών γεγονότων του Ολοκαυτώματος. Αν και στο φάσμα του Stone (2006) δεν διατυπώνεται επακριβώς ο βαθμός που πρέπει να υπάρχει το κάθε χαρακτηριστικό στο αντίστοιχο είδος σκοτεινού τουρισμού, στην περίπτωση λοιπόν του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, βλέπουμε να ικανοποιούνται όλα τα αναφερόμενα χαρακτηριστικά για τις σκοτεινές εκθέσεις.

4.3. Μελέτη περίπτωσης για τα σκοτεινά μουντρούμια (“dark dungeons”).

4.3.1. Η ιστορία της Σπιναλόγκας

Η Σπιναλόγκα είναι ένα πολύ μικρό νησί που βρίσκεται απέναντι από τον κόλπο της Ελούντας στον δήμο Αγίου Νικολάου του νομού Λασιθίου της Κρήτης, σε θέση σημαντική για τον έλεγχο του φυσικού λιμανιού της (Wikipedia, 2021). Η έκτασή της είναι 85 στρέμματα και έχει υψόμετρο 53 μέτρα. Ο Ενετός χαρτογράφος Βιντσέντσο Κορονέλλι αναφέρει ότι η Σπιναλόγκα ήταν φυσικά ενωμένη με τη γειτονική χερσόνησο Κολοκύθα και κατέστρεψαν ένα μέρος της οι Ενετοί για να δημιουργήσουν νησί. Η στρατηγική σημασία του φρουρίου είναι αναμφίβολη, αφού παρείχε προστασία για τη συνέχιση θαλάσσιου εμπορίου των Ενετών στον κόλπο της Ελούντας.

Κατά την αρχαιότητα, το πιθανότερο κατά την ελληνιστική περίοδο, η Σπιναλόγκα ήταν ήδη οχυρωμένη για να προστατευθεί η είσοδος στο λιμάνι της αρχαίας πόλης Όλους, ενώ το αρχαίο όνομά της ήταν Καλυδών. Το σημερινό όνομα του νησιού προέκυψε από μια παράφραση και στις δύο εκδοχές. Κατά την πρώτη, όταν οι Ενετοί κατέλαβαν την περιοχή, οι Κρητικοί με τη χαρακτηριστική ντοπιολαλιά τους έλεγαν «Στην Ελούντα» και επειδή εκείνοι δεν μπορούσαν να καταλάβουν ακριβώς τι έλεγαν το απέδωσαν στα λατινικά ως «*spina lingua*» που προφέρεται σπίνα λούνγκα και σημαίνει μακρύ αγκάθι. Σύμφωνα με τη δεύτερη, κατά τον 13^ο αιώνα άκουγαν τους Κρητικούς να λένε «Στην Ολούντα», από την ονομασία της πόλης Όλους και μη έχοντας εξοικείωση με την ελληνική γλώσσα, απέδωσαν αυτό που άκουγαν αρχικά ως Σπιναλόντε και στη συνέχεια ως Σπιναλόγκα. Άλλωστε, η ονομασία Σπιναλόγκα τους ήταν οικεία από τη σημερινή Τζιουντέκα (Εβραϊκή), νησίδα στη Βενετία.

Την εποχή των αραβικών επιδρομών στη Μεσόγειο, η Όλους ερήμωσε και παρέμεινε εγκαταλελειμμένη μέχρι τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, οπότε και οι Ενετοί εκμεταλλεύτηκαν την περιοχή για τη συγκέντρωση αλατιού από τα αλμυρά νερά του κόλπου. Η περιοχή αναπτύχθηκε ξανά ως εμπορικό κέντρο και το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την άλωση της Κωνσταντινούπολης, στις 29 Μαΐου του 1453, έκανε τους Ενετούς να οχυρώσουν και πάλι το νησί. Οι Τούρκοι είχαν ήδη καταλάβει την Κύπρο και κατάλαβαν οι Ενετοί ότι ήταν η σειρά της Κρήτης να επιτεθούν. Οπότε το 1574 ξεκίνησαν την οχύρωση της Σπιναλόγκας, έτσι ώστε να προστατεύσουν τα πλοία τους από τις επιδρομές των πειρατών και από τον τουρκικό στόλο, αλλά και για να

παραμείνουν υπό την κατοχή και την εμπορική εκμετάλλευσή τους οι αλυκές της Ελούντας, αφού δεν μπορούσαν πια να εκμεταλλευτούν τις αλυκές της Κύπρου.

Αν και η Κρήτη κατέληξε στα χέρια των Τούρκων το 1649, η Σπιναλόγκα παρέμεινε στην κυριαρχία των Ενετών άλλα 65 χρόνια, μέχρι το 1715, γεγονός που οφείλεται στην εξαιρετική οχύρωσή της. Στη Σπιναλόγκα βρήκαν καταφύγιο οι «Χαϊνήδες», επαναστάτες Κρητικοί που αντιστέκονταν και αντιδρούσαν με αντάρτικο στους Τούρκους κατακτητές, μέχρι που εγκατέλειψε και ο τελευταίος Τούρκος την Κρήτη, το 1898.

4.3.2. Η μελέτη περίπτωσης της Σπιναλόγκας

Τα σκοτεινά μουντρούμια αφορούν σε προορισμούς που συμπεριλαμβάνουν εκπαίδευση και διασκέδαση, με εντονότερο το στοιχείο της εκπαίδευσης και προέκυψαν ως αξιοθέατα σκοτεινού τουρισμού. Σε μία γενικότερη παρατήρηση, τέτοιοι προορισμοί στην Ελλάδα είναι ο Λευκός Πύργος στη Θεσσαλονίκη, παλιότερα γνωστός ως «Πύργος του Αίματος», τα νησιά που χρησιμοποιήθηκαν ως τόποι εξορίας και κατά τη Δικτατορία, δηλαδή την περίοδο από τον Απρίλιο του 1967 μέχρι τον Ιούλιο του 1974, το στρατόπεδο συγκέντρωσης Χαϊδαρίου που χρησιμοποιήθηκε κατά την Κατοχή και συγκεκριμένα από τον Σεπτέμβριο του 1943 μέχρι το Σεπτέμβριο του 1944 και φυσικά η Σπιναλόγκα, που το 1903 αποφασίστηκε να μετατραπεί σε νησί λεπρών (Wikipedia, 2021).

Για την ικανοποίηση του ερευνητικού σκοπού της παρούσας διπλωματικής εργασίας επιλέχθηκε να περιγραφεί η περίπτωση της Σπιναλόγκας. Ο προορισμός αυτός είχε την τύχη να γίνει διάσημος μέσα από τη συγγραφική επιτυχία της Βικτόριας Χίσλοπ με το μυθιστόρημα «*Το Νησί*», του οποίου οι ιστορίες εκτυλίσσονται στον εν λόγω προορισμό και στην Πλάκα, ένα μικρό χωριό που βρίσκεται ακριβώς απέναντι, στις ακτές της Κρήτης. Είναι αξιοσημείωτο δε ότι σε ό,τι αφορά το στοιχείο της τουριστικής υποδομής, στο οποίο ο Stone (2006) δίνει αρκετή σημασία στην κατηγορία αυτή, δεδομένου ότι βρίσκεται μόνο δύο βήματα πιο κάτω από το προαπαιτούμενο “*Higher Tourism Infrastructure*” των “*dark fun factories*”, η Σπιναλόγκα δεν φαίνεται να το ικανοποιεί πέραν της μεταφοράς με караβάκια που προσφέρουν την πρόσβαση στον χώρο. Σύμφωνα με συνέντευξη της ίδιας της συγγραφέως στο επίσημο Blog των εκδόσεων Ψυχογιός, στην επίσκεψη που έκανε στον προορισμό δεν υπήρχαν ξεναγοί για να παρουσιάσουν την ιστορία του νησιού ούτε κάποιο πωλητήριο, προκειμένου να

προμηθευτούν έναν σχετικό οδηγό. Για την ίδια βέβαια αυτή η έλλειψη τουριστικών υπηρεσιών υπήρξε ευεργετική στη δημιουργία της ιστορίας της, αλλά αυτό μάλλον χαρακτηρίζεται ένα τυχαίο όφελος που ωφέλησε τη Σπιναλόγκα.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να διατυπωθεί ότι και από τους τρεις αναφερόμενους προορισμούς δεν διαφαίνεται να υπάρχει κάποιο στοιχείο διασκέδασης, παρά το γεγονός ότι αναφέρεται για προορισμούς αυτού του είδους στο φάσμα του Stone (2006). Καθώς στο φάσμα προσδιορίζονται τα σχετικά χαρακτηριστικά μα όχι ο ακριβής βαθμός της ύπαρξής τους σε κάθε είδος σκοτεινού τουρισμού, είναι πιθανό τα στοιχεία της πολιτικής επιρροής και της ιδεολογίας να υπερτερούν από αυτό της διασκέδασης για τους προορισμούς αυτούς.

Γνωστή και ως το Νησί των Λεπρών, έχει μια αυθεντικότητα απέναντι στο μακάβριο και δεν ταξιδεύει πολύ μακριά στον χρόνο, αφού οι τελευταίοι κάτοικοι του νησιού το εγκατέλειψαν το 1950. Ιδιαίτερα δημοφιλές, μάλιστα την εποχή προ κορωνοϊού την επισκέπτονταν εκατοντάδες χιλιάδες τουρίστες κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Ενδεικτικά, αξίζει να αναφερθεί ότι τους μήνες αιχμής, που για το καλοκαίρι είναι ο Ιούλιος και ο Αύγουστος, το επισκέπτονταν περίπου 4.000 άτομα την ημέρα. Μάλιστα, το 2017 βρέθηκαν στη Σπιναλόγκα 40.000 περισσότεροι επισκέπτες από ό,τι το 2016, αγγίζοντας συνολικά τα 393.696 άτομα (Πρωτοπαπαδάκης, 2019).

4.4. Μελέτη περίπτωσης για τους σκοτεινούς τόπους αναπαύσεως (“*dark resting places*”)

4.4.1. Το Πρώτο Νεκροταφείο Αθηνών

Το Πρώτο Νεκροταφείο Αθηνών είναι το παλαιότερο κοιμητήριο των Αθηνών και πρόκειται για έναν τόπο σημαντικό, δεδομένου ότι εκεί αναπαύονται πολλοί Έλληνες και όχι μόνο, που διακρίθηκαν στο χώρο των γραμμάτων, των τεχνών και της πολιτικής στη χώρα μας, καθώς και αγωνιστές της Επανάστασης του 1821. Στο κοιμητήριο βρίσκεται ένα πλήθος γλυπτών μεγάλης αξίας, τα οποία εντάθηκαν όταν το 1934 με σχετικό κανονισμό αποφασίσθηκε πως όσοι φτιάχνουν οικογενειακούς τάφους στη ζώνη πολυτελείας του κοιμητηρίου θα πρέπει να τους διαμορφώσουν καλλιτεχνικά με έργα μεγαλύτερης αξίας των 100.000 δραχμών. Μάλιστα, εφόσον δεν τηρούνταν ο κανονισμός εντός τριετίας, ανακαλούνταν η χορήγηση του τάφου, επιστρέφονταν το

ποσό μειωμένο κατά 10% και ο χώρος στον Δήμο για νέα μελλοντική χρήση (Παρασκευοπούλου, 2015).

Το Πρώτο Νεκροταφείο καθορίζεται ως χώρος ταφής όλων ανεξαρτήτως θρησκευόμενων των νεκρών της νεοσύστατης πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους με Βασιλικό Διάταγμα το 1834 και η επιλογή του συνδέεται με την εξουσία, καθώς είναι πίσω από το παλάτι. Προβλέπεται ο Δήμος να οργανώσει το νεκροταφείο και όχι πια η Εκκλησία, αφού το Κράτος μεριμνά ούτως ή άλλως για την ποιότητα της ζωής των πολιτών. Βρίσκεται στο τέλος της οδού Αναπαύσεως, σε λόφο νότια του Παναθηναϊκού σταδίου και πέραν του Ιλισού. Το μέρος είναι κατάφυτο με κυπαρίσσια, πεύκα και φοίνικες και η συνολική του έκταση είναι σήμερα 170 στρέμματα.

Το 1841, επί δημάρχου Πετράκη, του πρώτου Δημάρχου Αθηναίων, γίνονται τα πρώτα έργα καλλωπισμού και οργάνωσης του χώρου: εγκαίνια της εκκλησίας, διορισμός ιερέα και δέντροφύτευση του χώρου. Το 1856, επί δημάρχου Γαλάτη, γίνεται καθαρισμός από ξερόχορτα για την αποφυγή εμπρησμού και η πρώτη επέκταση, ενώ από τότε μέχρι και το 1998 υλοποιείται μια σειρά έργων που αφορούν κυρίως στην περιτοίχιση για την ασφάλεια των ταφικών μνημείων και στη συντήρηση του πρασίνου (Wikipedia, 2021).

Ως αποτέλεσμα της προσφοράς τους στον εθνικό θρίαμβο των Βαλκανικών Πολέμων, με βασιλικό διάταγμα του 1914, στο Πρώτο Νεκροταφείο θα μετακομίσει το Προτεσταντικό Νεκροταφείο επί δημαρχίας Μπενάκη και θα έχει αυτόνομη διοίκηση από τις πρεσβείες της Δανίας, της Μεγάλης Βρετανίας και των Κάτω Χωρών εναλλασσόμενα, κάθε τέσσερα χρόνια. Από την άλλη μεριά, υπάρχουν ενδείξεις για ταφές Καθολικών στο χώρο από το 1840. Αν και δεν απέκτησαν ποτέ κάποιο ιδιαίτερο τμήμα, πολλές ταφές γίνονται κοντά στον ναό του Αγίου Καρόλου, δωρεά των υιών του Καρόλου Φιξ, εις μνήμη του πατέρα τους.

Εν αντιθέσει και με παλαιότερη επιγραφή χρονολογημένη το 1844, υπήρξε για σειρά ετών εβραϊκό τμήμα, στο οποίο όμως σταμάτησαν οι ταφές το 1959 λόγω έλλειψης χώρου, με εξαίρεση κάποιες ταφές της οικογένειας Μάτσα, της οποίας ο πατριάρχης ήταν πρόεδρος της Ισραηλιτικής κοινότητας. Από τότε, η Ισραηλιτική Κοινότητα έχει το δικό της χώρο στο Τρίτο Νεκροταφείο Αθηνών.

Τέλος, οι Διαμαρτυρόμενοι στην αρχή ενταφιάζονταν στο Θησείο, όταν επί Τουρκοκρατίας λειτουργούσε ως ναός του Αγίου Γεωργίου, κάτι που άλλαξε με την έλευση του βασιλιά Όθωνα στην Αθήνα, αφού χαρακτήρισε το μέρος αρχαιολογικό μνημείο. Ο χώρος που διατίθεται σήμερα στο Πρώτο Νεκροταφείο για την ταφή Διαμαρτυρομένων ορίζεται σε τοπογραφικό σχέδιο του 1896 και από τότε λειτουργεί

υπό την εποπτεία της Μεγάλης Βρετανίας, της Δανίας, των Κάτω Χωρών και της Γερμανίας εναλλασσόμενα, κάθε τέσσερα χρόνια.

Στο Πρώτο Νεκροταφείο Αθηνών βρίσκονται περίπου 1000 γλυπτά, έργα διάσημων καλλιτεχνών: Χαλεπάς, Βιτσάρης, αδέρφια Μαλακατέ, Φιλιπότης, αδέρφια Φυτάλη, Ξενάκης, Βαλσάμης, Γεωργαντής, Μπονάνος, Τόμπρος και Ζογγολόπουλος είναι μερικοί μόνο από όσους έχουν φιλοτεχνήσει οικογενειακούς τάφους (Κοκκίνη 2017, Παρασκευοπούλου, 2015, Λυδάκης, 1981). Στην πορεία των χρόνων, ο ανταγωνισμός των οικογενειών της μεγαλοαστικής τάξης για το καλύτερο μνήμα είχε ως ευτυχές αποτέλεσμα τη δημιουργία εντυπωσιακών γλυπτών, έργα κυρίως σπουδαίων καλλιτεχνών της Τήνου, μα και του εξωτερικού που αναλάμβαναν να φιλοτεχνήσουν αγάλματα και επιτύμβιες στήλες. Ένα από τα διασημότερα και από τα σημαντικότερα έργα που βρίσκονται στο Πρώτο Νεκροταφείο είναι η «Κοιμωμένη» του Τήνιου γλύπτη Γιαννούλη Χαλεπά, που κοσμεί τον τάφο της 18χρονης Σοφίας Αφεντάκη, η οποία κατέληξε από φυματίωση το 1877. Η κοπέλα παρουσιάζεται ξαπλωμένη να κοιμάται βαθιά με λυτά μαλλιά, λυγισμένα πόδια, ενώ στα χέρια της κρατάει ένα σταυρό. Το έργο υπήρξε αντικείμενο διαμάχης μεταξύ του Δήμου και του ανηψιού της νεκρής, με αποτέλεσμα να είναι το πρώτο γλυπτό στο χώρο που κρίθηκε διατηρητέο.

4.4.2. Η μελέτη περίπτωσης του Πρώτου Νεκροταφείου Αθηνών

Αφορά στα κοιμητήρια που φέρουν σκοτεινά στοιχεία, αλλά όχι απαραίτητα της ίδιας βαρύτητας. Επίκεντρο στην ύπαρξή τους είναι αδιαμφισβήτητα η ιστορία και η διατήρησή της και έχουν αναμνηστικό χαρακτήρα με υψηλά επίπεδα πολιτικής συνείδησης. Η διαφοροποίηση στις αποχρώσεις τους και στην τοποθέτησή τους στο μυαλό του επισκέπτη προκύπτουν από το σε τι αφορούν και σε ποιες κατηγορίες επισκεπτών αναφέρονται (Raine, 2013). Τέτοιοι προορισμοί στην Ελλάδα, για διάφορους λόγους αναγνωρισμένοι σκοτεινοί τόποι αναπαύσεως και που μπορούν να υποστηρίξουν τη θέση τους ως ισότιμοι προορισμοί με αντίστοιχους του εξωτερικού είναι:

- το σκοπευτήριο της Καισαριανής, όπου την Πρωτομαγιά του 1944, εκτελέστηκαν 200 Έλληνες κομμουνιστές από τα στρατεύματα κατοχής, ως εκδίκηση για τον θάνατο ενός Γερμανού στρατηγού από τους αντάρτες στους Μολάους Λακωνίας. Χώρο στον οποίο διατηρείται μνημείο.

- το Βρετανικό Στρατιωτικό Νεκροταφείο Δοϊράνης των πεσόντων στη φονική μάχη της Δοϊράνης που έγινε κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Στον χώρο αυτό επίσης δεσπόζει μνημείο με λέοντες, ως σύμβολα της πάλας ποτέ βρετανικής αυτοκρατορίας (Βλασιδής, 2019)
- τα συμμαχικά κοιμητήρια του Ζέιτενλικ, που βρίσκονται στους Αμπελοκήπους της Θεσσαλονίκης και πρόκειται για τη μεγαλύτερη στρατιωτική νεκρόπολη της χώρας, στην οποία είναι θαμμένοι 20.500 στρατιώτες των συμμάχων της Αντάντ, που πολέμησαν στο Μακεδονικό μέτωπο κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (Wikipedia, 2021).
- και φυσικά, το Πρώτο Νεκροταφείο Αθηνών, ως τόπος ταφής πολλών εξεχουσών προσωπικοτήτων του δημόσιου βίου και χώρος εξαιρετικών γλυπτών, περίπου χιλίων στον αριθμό, έργα γνωστών και ταλαντούχων καλλιτεχνών, στην πλειοψηφία τους τηνιακών μαρμαρογλυπτών (Αδαμοπούλου, 2017).

Γίνεται λοιπόν, εύκολα κατανοητό ότι κυρίως για λόγους αναγνωρισιμότητας, μα και για λόγους καλλιτεχνικής αξίας που προσφέρουν επιπλέον παραμέτρους και μπορούν να υποστηρίξουν ακόμη περισσότερο τον προορισμό πέρα και πάνω από το γεγονός ότι πρόκειται για ένα τόπο αναπαύσεως, αποφασίσθηκε να αξιολογηθεί το Πρώτο Νεκροταφείο Αθηνών, γεγονός που εξυπηρετεί και τον ερευνητικό σκοπό της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Άλλωστε με βάση τις παραμέτρους του φάσματος του Stone (2006) και όσα περιγράφει ο ίδιος για τους σκοτεινούς τόπους αναπαύσεως και τις αξίες που περιστρέφονται γύρω από αυτούς τους προορισμούς, το Πρώτο Νεκροταφείο αποτελεί έναν χώρο ιστορικό, που επιδιώκει να διατηρήσει την ανάμνηση γεγονότων και προσωπικοτήτων και στον οποίο ο επισκέπτης έρχεται σε επαφή και με τις αξίες της ηθικής μιας άλλης εποχής, αλλά και διαφορετικών κοινωνικών τάξεων μεταξύ τους. Όπως περιγράφει ο Stone για όλους τους σκοτεινούς τόπους ανάπαυσης, και το Πρώτο Νεκροταφείο αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στις σκοτεινές και στις πιο ανοιχτόχρωμες αποχρώσεις του φάσματος

Πρόκειται για ένα ανοιχτό μουσείο με σεβασμό στον τοπικό περιβάλλοντα χώρο με έργα εξαιρετικών γλυπτών, στον οποίο ο επισκέπτης μπορεί να μάθει πολλά περισσότερα για την ιστορία της Ελλάδος μέσα από ακόμη και εκκρεμούσες υποθέσεις που αφορούν στα ίδια τα ταφικά μνημεία, από τον οποίο όμως απουσιάζει η τουριστική υποδομή. Πέρα από μια μικρή βιβλιογραφία που υπάρχει στα ελληνικά για την ιστορία των ταφικών μνημείων με σχετικούς χάρτες για την καθοδήγηση του επισκέπτη και την

εξατομικευμένη υπηρεσία από ξεναγό που εναπόκειται στην πρωτοβουλία του επισκέπτη, απουσιάζουν οι τουριστικές υπηρεσίες, προκειμένου ο χώρος να αποτελέσει έναν συστηματικά επισκέψιμο σκοτεινό προορισμό. Παρόλα αυτά, ο προορισμός ως τουριστικό προϊόν έχει αυθεντικότητα απέναντι στο μακάβριο και είναι τόπος ταφής σημαντικών προσωπικοτήτων, με άλλοτε μεγάλη απόσταση από το γεγονός και άλλοτε μικρότερη, αφού είναι ένα κοιμητήριο στο οποίο γίνονται ακόμη ταφές.

Σε ό,τι αφορά το στοιχείο της πολιτικής επιρροής και της ιδεολογίας, φέρει κάποια στοιχεία δεδομένου ότι εκεί βρίσκονται οι τάφοι και αγωνιστών του 1821 και πολιτικών της νεότερης ελληνικής ιστορίας, αλλά όχι με τη φόρτιση που θα είχε κάποιος άλλος τόπος αναπαύσεως, όπως για παράδειγμα το Σκοπευτήριο της Καισαριανής που αναφέρεται παραπάνω. Για το λόγο αυτό, στο φάσμα του Stone (βλ. Διάγραμμα 2) κατατάσσεται στη θέση Light αντί Dark. Τέλος, σχετικά με το στοιχείο της διασκέδασης, με βάση τον Stone αυτή απαιτεί υψηλή τουριστική υποδομή. Όμως, όπως αναφέρεται και στην βιβλιογραφική επισκόπηση, η έρευνα της Raine (2013) κατάφερε να κατηγοριοποιήσει τα διάφορα κοιμητήρια με βάση τα κίνητρα και τις προτιμήσεις των διαφόρων επισκεπτών σκοτεινού τουρισμού και να προχωρήσει το φάσμα του Stone (2006) ένα βήμα παρακάτω, συνυπολογίζοντας χαρακτηριστικά της ζήτησης των επισκεπτών σκοτεινού τουρισμού σε τέτοιους προορισμούς.

Με βάση λοιπόν τη Raine (2013) και την κατηγοριοποίηση που έκανε (βλ. Διάγραμμα 3), το Πρώτο Νεκροταφείο φαίνεται να είναι πιθανότερο να αντλήσει κοινό από όσους ενδιαφέρονται να ανακαλύψουν πληροφορίες και στοιχεία είτε σκόπιμα είτε συμπτωματικά. Είναι συναισθηματικά αποκομμένοι κατά τη διάρκεια της επίσκεψής τους, ανακαλύπτουν στη σχέση του προορισμού με τις δικές τους καλλιτεχνικές αναζητήσεις και απολαμβάνουν μια ευχάριστη εκπαιδευτική εμπειρία. Ενδιαφέρονται για την τοπική ιστορία και επισκέπτονται τους προορισμούς για εκπαιδευτικούς σκοπούς.

4.5. Μελέτη περίπτωσης για τα σκοτεινά ιερά (“dark shrines”)

Αφορά σε χώρους που αποπνέουν τον σεβασμό και υπάρχουν ως τόποι ενθύμησης κάποιου τραγικού συμβάντος είτε επίσημα είτε ανεπίσημα και χρονικά προκύπτουν πολύ κοντά στη χρονική στιγμή που συνέβη κάποιος θάνατος. Παρουσιάζουν υψηλό επίπεδο πολιτικής συνείδησης για όσο καιρό προβάλλονται από τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, δεν διαθέτουν κάποια τουριστική υποδομή και δεν χρειάζεται να

διαθέτουν, αφού λειτουργούν μόνο ως προσωρινοί προορισμοί. Ο ίδιος ο Stone (2006) αναφέρει ότι τέτοιοι προορισμοί υπάρχουν «*υπό το πρόσχημα του σεβασμού και της ευλάβειας*» (pg. 156) και προκύπτουν από τη «*νοσηρή περιέργεια*» (pg.156) των επισκεπτών για μικρό χρονικό διάστημα. Μοναδική εξαίρεση του κανόνα το σημείο της επίθεσης της 11^{ης} Σεπτεμβρίου του 2001 στο Παγκόσμιο Κέντρο Εμπορίου, το οποίο συνέχισε το 2006 να αποτελεί ένα από τα πιο διάσημα σκοτεινά αξιοθέατα στη Νέα Υόρκη, ενώ όσο απομακρύνονταν χρονολογικά τα γεγονότα, τόσο η τουριστική του υποδομή εξελισσόταν, ικανοποιώντας κάθε τύπο επισκέπτη, ακόμη και τον πιο θυμωμένο που επιθυμούσε να αγοράσει χαρτί υγείας με το πρόσωπο του Osama Bin Landen.

Τέτοιοι λοιπόν σκοτεινοί προορισμοί δεν φαίνεται να υπάρχουν στην Ελλάδα, προκειμένου να προσελκύσουν επισκέπτες από το εξωτερικό, ακόμη και για μικρό χρονικό διάστημα. Ανατρέχοντας στο παρελθόν και μόνο κάνοντας υποθέσεις, πιθανά να υπήρξαν ο Ζάλογγος και ο τόπος δολοφονίας του Ιωάννη Καποδίστρια στο Ναύπλιο, προορισμοί που δεν μπορούν να προσφέρουν κάποιο αντικείμενο ανάλυσης, αφού δεν έχουν το σύγχρονο χαρακτήρα που απαιτείται από τον Stone (2006) και την αναφορά του στα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας. Στην πρόσφατη ελληνική ιστορία, τέτοια δυστυχή περιστατικά υπήρξαν η δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου στα Εξάρχεια το βράδυ της 6^{ης} Δεκεμβρίου του 2008 (Αρχείο EPT, 2010), το τροχαίο ατύχημα του λαϊκού τραγουδιστή Παντελή Παντελίδη το 2016 (Wikipedia, 2021) και το αυτοκινητιστικό δυστύχημα του τραγουδιστή της τραπ μουσικής Mad Clip, ξημερώματα της 2^{ης} Σεπτεμβρίου 2021 (tanea.gr, 2021).

Και στις τρεις αυτές σύγχρονες περιπτώσεις, οι επισκέπτες προσέρχονταν με κεριά και λουλούδια στους αντίστοιχους σκοτεινούς τόπους για να αποτίσουν φόρο τιμής στους θανόντες. Τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας ασχολήθηκαν για πολύ καιρό με καθένα από αυτά τα συμβάντα, για ξεχωριστούς λόγους κάθε φορά, ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του καθενός και τα στοιχεία που προέκυπταν: στην περίπτωση του Γρηγορόπουλου, η δολοφονία του εφήβου αυτού από τον αστυνομικό Κορκορέα εξελίχθηκε σε μείζον πολιτικό θέμα, στην περίπτωση του Παντελίδη, το δυστύχημα ακολούθησε μια μακροχρόνια δικαστική διαμάχη, ενώ το δυστύχημα του Mad Clip προκάλεσε συζητήσεις για τη σημασία της σύνεσης στην οδήγηση. Και τα τρία όμως αυτά γεγονότα, δεν ήταν ικανά να βάλουν στο χάρτη των προορισμών «σκοτεινών ιερών» τη χώρα μας με βάση το φάσμα του Stone (2006), αφού δεν κίνησαν το ενδιαφέρον των επισκεπτών παγκοσμίως. Αν και θα πρέπει να αναφερθεί ότι η

δολοφονία Γρηγορόπουλου απασχόλησε για κάποιο καιρό τους ξένους ανταποκριτές που βρίσκονται στη χώρα μας, εντούτοις δεν προκάλεσε κάποια αλλαγή στην τουριστική κίνηση.

4.6. Μελέτη περίπτωσης για τις σκοτεινές τοποθεσίες συγκρούσεων (“*dark conflict sites*”)

4.6.1. Η μάχη του Ρούπελ

Όταν οι Γερμανοί επιχείρησαν κατά της Ελλάδας τα ξημερώματα της 6^{ης} Απριλίου 1941, διέθεσαν 680.000 στρατιώτες, 1.200 τανκς και 700 αεροπλάνα, έναντι 70.000 Ελλήνων στρατιωτών που επάνδρωσαν τα οχυρά των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, γνωστά ως «Γραμμή Μεταξά». Η Μάχη των Οχυρών, όπως έμεινε γνωστή στην ιστορία διήρκησε από τις 6 μέχρι τις 10 Απριλίου του 1941 και νίκησαν οι Γερμανοί, οι οποίοι όμως παραδόξως δεν κατάφεραν να καταλάβουν τα περισσότερα από τα 21 οχυρά της «Γραμμής Μεταξά», μεταξύ των οποίων τα Στενά του Ρούπελ στις Σέρρες και το Υψίπεδο του Κάτω Νευροκοπίου στη Δράμα. Αξίζει να αναφερθεί ότι η απάντηση του διοικητή του οχυρού Ρούπελ στους Γερμανούς, του Αντισυνταγματάρχη Γεωργίου Δουράτσου «*Τα οχυρά δεν παραδίδονται, αλλά καταλαμβάνονται*» ακόμη και σήμερα εκλαμβάνεται ως αντίστοιχη του «*Μολών λαβέ*» του Λεωνίδα με τους 300 και του «*ΟΧΙ*» του Μεταξά (Πρώτο Θέμα, 2021). Επιπλέον, η ισχυρή ελληνική αντίσταση είχε ως συνέπεια την καθυστέρηση της γερμανικής επίθεσης στη Σοβιετική Ένωση, με φυσικό επακόλουθο την ήττα των δυνάμεων του Άξονα, οπότε τα Οχυρά της Γραμμής Μεταξά αποδείχθηκαν πολύτιμα για την έκβαση του πολέμου, αν και σήμερα μόνο 4 από τα 21 παραμένουν επισκέψιμα και αξιοποιήσιμα, μεταξύ των οποίων και το Οχυρό του Ρούπελ.

4.6.2. Η μελέτη περίπτωσης της ιστορικής αναβίωσης της μάχης του Ρούπελ

Πρόκειται για τόπους που συνέβησαν σημαντικές μάχες, με μεγάλη ιστορική αξία και εξυπηρετούν εκπαιδευτικούς σκοπούς, τιμώντας τη μνήμη αυτών που παρευρέθηκαν κάποτε εκεί. Διαδραμάτισαν κάποτε σημαντικό ρόλο και επηρέασαν την έκβαση ενός πολέμου, ενώ κάποιοι από αυτούς λόγω της μεγάλης προσέλευσης επισκεπτών, οδηγήθηκαν στην εμπορευματοποίηση και σε μια πιο διασκεδαστική κατεύθυνση. Αν

και στο εξωτερικό η ιστορική αναβίωση τυγχάνει μεγάλης εκτίμησης και αποδοχής και χρησιμοποιείται τόσο για εκπαιδευτικούς σκοπούς όσο και για ψυχαγωγικούς, στην Ελλάδα υπάρχουν διάφοροι ολιγομελείς Σύλλογοι Αναβίωσης, οι οποίοι όμως δεν έχουν καταφέρει να κινητοποιήσουν επαρκώς το ενδιαφέρον των επισκεπτών και έτσι, λειτουργούν με αργά και σταθερά βήματα τα τελευταία περίπου είκοσι χρόνια.

Παρόλα αυτά, μία από τις μεγαλύτερες εκδηλώσεις τα τελευταία χρόνια πριν την πανδημία, ήταν το φεστιβάλ ιστορικής αναπαράστασης «Ρούπελ 1941. Η αναβίωση», το οποίο κατάφερε για τέσσερα συνεχή χρόνια να κινήσει το ενδιαφέρον Ελλήνων μα και ξένων επισκεπτών, κυρίως λάτρεις της αναβίωσης από τη Γερμανία και να έχει όλο και περισσότερους προσερχόμενους. Οι συμμετέχοντες τόσο από την Ελλάδα όσο και από το εξωτερικό, με στολές και οπλισμό του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου μαζί με εντυπωσιακά εφέ πυρών, εκρήξεων και αεροπορικών προσομοιώσεων, αναπαριστούν την προσπάθεια των Γερμανών για να καταλάβουν το οχυρό μαθαίνοντας και διασκεδάζοντας.

Κυρίαρχο ρόλο για την πιστή αναπαράσταση έχει η ιστορική ακρίβεια που προκύπτει από την ενδελεχή μελέτη των πηγών της ιστορίας, όπως φωτογραφιών, ημερολογίων των πρωταγωνιστών, κανονισμών και βιβλίων που γράφηκαν για εκείνη την περίοδο. Για τη ρεαλιστικότερη αναπαράσταση των ιστορικών γεγονότων, οι συμμετέχοντες καλούνταν να αναβιώσουν οι ίδιοι το περιβάλλον εκείνο και με εκείνα τα υλικά εποχής, που αποδίδουν κατά το δυνατό πιστότερα τα όσα συνέβησαν στο παρελθόν, τόσο για εκπαιδευτικό όσο και για ψυχαγωγικό σκοπό.

Αποδεικνύεται ότι η διατήρηση της ιστορικής μνήμης μπορεί να συμβεί με διασκεδαστικό τρόπο και ενώ το οχυρό του Ρούπελ ως προορισμός σκοτεινού τουρισμού έχει αυθεντικότητα απέναντι στο γεγονός της μάχης και αναφέρεται σε κάτι ζοφερό, εντούτοις χρονολογικά απέχει κατά πολύ από τα συμβάντα, αποκτά ρομαντικά στοιχεία και καταφέρνει να αποδώσει το στοιχείο της διασκέδασης, ικανοποιώντας όσα περιγράφει ο Stone. Έτσι, με βάση πάντα την ίδια κατηγοριοποίηση, το φεστιβάλ αναβίωσης του Β' Παγκοσμίου πολέμου στο οχυρό Ρούπελ στις Σέρρες αποδεικνύεται ένας προορισμός που ανήκει στην αμέσως επόμενη κατηγορία από τα σκοτεινά εργοστάσια διασκέδασης.

4.7. Μελέτη περίπτωσης για τα σκοτεινά στρατόπεδα γενοκτονίας (“*dark camps of genocide*”)

4.7.1. Το ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος δυστυχώς γέννησε τη γενοκτονία και οι φυλετικές διακρίσεις απέκτησαν κεντρική σημασία για την αυτοκρατορία του Χίτλερ. Στα τάγματα θανάτου των SS και στο παραστρατιωτικό σκέλος του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος βρήκαν καταφύγιο νοσηρές προσωπικότητες και κατάφεραν να εφαρμόσουν τα απάνθρωπα και βδελυρά σχέδιά τους, με αποκορύφωμα τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τα οποία χτίστηκαν με ταχείς ρυθμούς μετά την έναρξη του πολέμου. Στο άκουσμα της λέξης «γενοκτονία» λοιπόν, το μυαλό πάει κατευθείαν σε αυτή των Εβραίων και φυσικά, το Άουσβιτς στην Πολωνία είναι ο εμβληματικότερος σκοτεινός προορισμός από αυτές τις περιπτώσεις, που μετατράπηκε σε επισκέψιμο τόπο μνήμης. Η Ελλάδα από την άλλη πλευρά έχει το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων: Στις 16 Οκτωβρίου του 1943, οι Γερμανοί, με επικεφαλής τον ταγματάρχη Εμπερσμπέργκερ, που 10 μήνες νωρίτερα αντικατέστησε τον προκάτοχό του, πήραν εντολή να αφανίσουν τα Καλάβρυτα και τα γύρω χωριά ως αντίποινα για την εκτέλεση 77 Γερμανών στρατιωτών που πιάστηκαν αιχμάλωτοι σε ενέδρα του ΕΛΑΣ στην Κερπινή, ένα χωριό κοντά στα Καλάβρυτα. Από το ξενοδοχείο «Μέγας Αλέξανδρος» των Καλαβρύτων με μια πράσινη και ύστερα μια κόκκινη φωτοβολίδα, δόθηκε το σύνθημα της εκτέλεσης και οι Γερμανοί εκτέλεσαν όλους τους άντρες και τα αγόρια άνω των 13 ετών που είχαν προηγουμένως συγκεντρώσει βίαια στη Ράχη του Καππή, στις παρυφές της κωμόπολης. Στον τόπο του εγκλήματος διατηρείται σήμερα μνημείο και κάθε χρόνο γίνεται αναμνηστική εκδήλωση και επιμνημόσυνη δέηση. Ένας μεγάλος σταυρός διακρίνεται από μακριά για να θυμίζει το τραγικό γεγονός και τις μαρτυρικές στιγμές των Καλαβρυτινών. Αξίζει να αναφερθεί ότι από το μένος των Γερμανών δεν γλίτωσαν στο διάβα τους ούτε τα Μοναστήρια της Αγίας Λαύρας, εκεί από όπου ξεκίνησε η Ελληνική Επανάσταση του 1821 ούτε το Μοναστήρι του Μεγάλου Σπηλαίου. Εκτέλεσαν όσους βρήκαν εκεί, τα λεηλάτησαν και τα πυρπόλησαν (Εθνος, 2021, Sansimera.gr, 2021).

4.7.2. Η μελέτη περίπτωσης των Καλαβρύτων

Ο αναγνώστης μπορεί να αναρωτηθεί αν το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων έχει τα χαρακτηριστικά εκείνα που μπορεί να αποτελέσει μελέτη περίπτωσης στην κατηγορία σκοτεινών στρατοπέδων γενοκτονίας, αφού μέχρι τη στιγμή της καταστροφής τους δεν λειτούργησαν ως ένας τέτοιος τόπος. Όμως, με βάση την κατηγοριοποίηση του Stone

(2006), η κατηγορία αυτή που αφορά στο πιο μακάβριο μέρος του φάσματός του, αναφέρεται σε προορισμούς στους οποίους δε συνέβησαν μόνο γενοκτονίες, μα και καταστροφές και θηριωδίες. Έχουν ιδιαίτερη πολιτική επιρροή και φέρουν έντονα τα στοιχεία μιας πολιτικής ιδεολογίας, με εκπαιδευτικούς σκοπούς και όχι μόνο. Λειτουργούν ως τόποι αναμνηστικοί γεγονότων και συνεχίζουν να αφηγούνται τραγικές ιστορίες ως λαμπρά παραδείγματα προς αποφυγή.

Από την αναζήτηση προορισμών ως τόπους που έχουν αυτά τα χαρακτηριστικά προέκυψαν τα Καλάβρυτα (1943) και το στρατόπεδο Χαϊδαρίου, ενώ ανατρέχοντας παλιότερα στην ελληνική ιστορία, η σφαγή της Χίου (1822) και το Μεσολόγγι με τη γνωστή Έξοδο (1826):

- Η σφαγή της Χίου το 1822, παρά το γεγονός ότι προξένησε το συναίσθημα των φιλελλήνων σε όλο τον κόσμο και έστρεψε προς το ευνοϊκότερο το κλίμα για την Ελληνική Επανάσταση που ξεκίνησε ένα χρόνο νωρίτερα, δεν έχει κάποια τελετή μνήμης σήμερα. Ακόμη και στην επέτειο των 200 χρόνων της Ελληνικής Επανάστασης, η συγκεκριμένη σφαγή δεν είχε αρκετές αναφορές, παρά το γεγονός ότι αποτέλεσε έμπνευση για καλλιτέχνες όπως ο συγγραφέας Βίκτωρ Ουγκό και ο ζωγράφος, Ευγένιος Ντελακρουά. Αξίζει να αναφερθεί ότι το χωριό Ανάβατος της Χίου που εγκαταλείφθηκε μετά τη σφαγή, παρόλο που ακόμη και σήμερα αποτελεί εθνικό μνημείο για όλους του Χιώτες είναι πλέον ερημωμένο χωρίς μόνιμους κατοίκους (Chios-Greece, 2021).
- Το Μεσολόγγι με τη γνωστή Έξοδο του 1826 έγινε κάποτε η αφορμή να τονωθεί η θέληση του Ελληνισμού για την ελευθερία και ταυτόχρονα, να προκληθεί ένα σημαντικό κύμα φιλελληνισμού. Το τείχος με την Πύλη, ο Κήπος των Ηρώων και το Άγαλμα της Ελευθερίας (visitmes.gr, 2022) είναι τρία αξιοθέατα που αναφέρονται στην ηρωική θυσία των Ελευθέρων πολιορκημένων και τόποι επισκέψιμοι με τουριστική υποδομή για τους ενδιαφερόμενους. Όμως, λόγω της πανδημίας, η επέτειος των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση δεν είχε τους εορτασμούς που απαιτούνται για την αύξηση τέτοιων προορισμών και ως εκ τούτου, το Μεσολόγγι με τα εν λόγω αξιοθέατα παραμένει ένας σκοτεινός προορισμός κυρίως για τον εσωτερικό τουρισμό. Με το σκεπτικό αυτό και λόγω του μικρού πλήθους των νεκρών, παρά το μεγαλείο της ηρωικής τους πράξης, δεν επιλέχθηκε για περαιτέρω ανάλυση.
- Το στρατόπεδο Χαϊδαρίου δεν έχει την απαραίτητη τουριστική υποδομή για να μπορέσει να στηρίξει τις ανάγκες των επισκεπτών, ενώ του λείπει και η

αναγνωρισιμότητα, παρόλο που με την κατάλληλη μουσειολογική ανάδειξη θα μπορούσε να γίνει γνωστός ως «η Βαστίλη της Ελλάδος». Δυστυχώς, μέχρι σήμερα, δεν έγινε καμία προσπάθεια μουσειακής αξιοποίησής του, αφού η χώρα μας δε συμβάδισε με το ενδιαφέρον του υπόλοιπου κόσμου για τη συλλογική μνήμη του Πολέμου (Δρουμπούκη, 2019).

Κατά συνέπεια, αποφασίσθηκε η μελέτη του Ολοκαυτώματος των Καλαβρύτων, αφού πρόκειται για ένα μέρος που έχει στο επίκεντρο τη διατήρηση της ιστορίας μιας θηριωδίας και είναι διεθνώς αναγνωρισμένο, μετά την προσφυγή των Καλαβρυτινών στο Δικαστήριο της Χάγης, με σκοπό την αναγνώριση του Ολοκαυτώματος από τους Γερμανούς και τη σχετική αποζημίωση. Στην αναγνωρισιμότητα του γεγονότος συνδράμει και η ταινία «Καλάβρυτα 1943», που προβλήθηκε φέτος στο Διεθνές Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης (filmfestival.gr, 2021), παρά τις όποιες αντιδράσεις προκάλεσε στην Ελλάδα σχετικά με τη μη αποτύπωση των γεγονότων επακριβώς, αφού πρόκειται να προβληθεί σε διάφορα φεστιβάλ ανά τον κόσμο.

Ο τόπος μνήμης λοιπόν, όπου εκτελέστηκαν όλοι οι άρρενες Καλαβρυτινοί, με το επιβλητικό σύμβολο του σταυρού που φαίνεται από μακριά, αποτελεί ένα μνημείο που προκαλεί το συναίσθημα του επισκέπτη, ενώ το μουσείο που είναι και το δημοτικό σχολείο όπου οι Γερμανοί έκλεισαν τα γυναικόπαιδα για να μην επέμβουν στις μαζικές εκτελέσεις, προκαλεί τη συγκίνηση και του πιο ψυχραιμού παρατηρητή. Ως σκοτεινός προορισμός ασκεί υψηλή πολιτική επιρροή και προάγει τη σημασία της ειρήνης και της αδελφοσύνης, ενώ πρόκειται για έναν πραγματικά αυθεντικό τόπο αφού εκεί συνέβησαν οι εκτελέσεις. Διαθέτει τουριστικές υποδομές και υπηρεσίες, μιας και ο επισκέπτης μπορεί εύκολα να φιλοξενηθεί στα διάφορα καταλύματα του προορισμού, το μουσείο Καλαβρύτων με την ιστορία των γεγονότων είναι μουσειολογικά άρτιο και ο τόπος των εκτελέσεων που είναι υπαίθριος είναι επαρκώς φροντισμένος.

5. Συμπεράσματα και Προτάσεις

Στο κεφάλαιο αυτό, παρατίθενται αναλυτικά οι περιορισμοί της έρευνας, καθώς και τα συμπεράσματα και οι προτάσεις της, ενώ στον πίνακα που ακολουθεί, παρουσιάζεται πολύ συνοπτικά η ικανοποίηση των ερευνητικών στόχων που τέθηκαν στην αρχή:

Χρήση του φάσματος του Stone (2006) για τον χαρακτηρισμό των σκοτεινών	Ανίχνευση των σκοτεινών προορισμών που προσφέρει η Ελλάδα, αντίστοιχων με
--	---

προορισμών.	τους Επτά Σκοτεινούς Προμηθευτές του Stone (2006).
Περιγραφή και ανάλυση των σχετικών προορισμών ανά κατηγορία.	Από τους Επτά Σκοτεινούς Προμηθευτές η χώρα διαθέτει Πέντε, εκ των οποίων οι περισσότεροι εμφανίζουν προβλήματα τουριστικής υποδομής και τουριστικών υπηρεσιών. Η Ελλάδα δεν διαθέτει σκοτεινούς προορισμούς στις κατηγορίες σκοτεινά εργοστάσια αναψυχής και σκοτεινά ιερά.
Εντοπισμός και καταγραφή των επιμέρους παραμέτρων του φάσματος του Stone (2006) στους προορισμούς και εντοπισμός πιθανών προβλημάτων.	Ο μη σαφής προορισμός των ορίων των επιμέρους χαρακτηριστικών για τον εκάστοτε Σκοτεινό Προμηθευτή δημιουργεί προβλήματα προσδιορισμού καινούργιων σκοτεινών προορισμών στις κατηγορίες αυτές. Τελικά, ο προσδιορισμός κατορθώνεται από τα συναφή παραδείγματα του δημιουργού του φάσματος. Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, ήταν αρκετά δύσκολος ο προσδιορισμός των σκοτεινών προορισμών που καλύπτουν το φάσμα των Προμηθευτών. Κυρίως γιατί οι εγχώριοι τουριστικοί φορείς δεν τους εκμεταλλεύονται οργανωμένα και απουσιάζουν παροχές, όπως είναι η δυνατότητα πληροφόρησης των δυνητικών επισκεπτών από το διαδίκτυο.

Πίνακας 2. Ερευνητικοί στόχοι και σύντομα συμπεράσματα

5.1. Ερευνητικοί περιορισμοί

Σε ό,τι αφορά αυτή τη διπλωματική εργασία, πρώτος είναι ο γεωγραφικός της περιορισμός αφού αφορά μόνο στην ελληνική τουριστική αγορά και μάλιστα από την

πλευρά της προσφοράς των σκοτεινών προορισμών, που είναι και ο αμέσως επόμενος περιορισμός της. Κάτι που δεν θα μπορούσε να αποφευχθεί, αφού ο ίδιος ο Stone δε λαμβάνει ιδιαιτέρως υπόψη του το μέρος της ζήτησης στην ανάλυσή του, εκτός από την αναφορά στις προθέσεις των επισκεπτών που ικανοποιούνται στους αντίστοιχους σκοτεινούς προμηθευτές.

Ένας άλλος περιορισμός προκύπτει ακριβώς από την επιλογή ποιοτικής μεθόδου για τη διερεύνηση του θέματος. Όπως συμβαίνει σε κάθε έρευνα αυτού του είδους παραμένει ερώτημα για περαιτέρω διερεύνηση αν τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης εργασίας μπορούν ακριβώς να επαληθευτούν. Είναι γεγονός ότι οι επιλογές του εκάστοτε ερευνητή για την περιγραφή και τη μελέτη περιπτώσεων θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι παράλληλα εκφράζουν και την προτίμηση του ερευνητή. Στη διπλωματική αυτή εργασία, ένα τέτοιο επιχείρημα καταρρίπτεται με την προϋπόθεση του κριτηρίου της αναγνωρισιμότητας των προορισμών για την επιλογή και τη μελέτη τους.

Από την άλλη, ο χρονικός περιορισμός της έρευνας αναφέρεται όχι τόσο ως κάτι που επηρέασε τα αποτελέσματά της, αλλά περισσότερο για να ειπωθεί το εξής: τη στιγμή παράδοσης της εν λόγω εργασίας είναι σαν να αποτυπώνεται μια δεδομένη στιγμή μία φωτογραφία των σκοτεινών προορισμών της Ελλάδας. Αν την επόμενη μέρα γνωστοποιηθεί μια υποδομή για τη διάθεση στους επισκέπτες ενός νέου σκοτεινού προμηθευτή ή η αναβάθμιση κάποιας υποδομής στους προαναφερθέντες σκοτεινούς προορισμούς, αυτό είναι πέρα των δυνατοτήτων του εκάστοτε ερευνητή.

Υπήρξε και μια ακόμη σειρά προβλημάτων που προέκυψε κατά τον προσδιορισμό των επιμέρους χαρακτηριστικών του φάσματος στους σκοτεινούς προορισμούς της χώρας. Όπως ειπώθηκε και νωρίτερα, τα επιμέρους χαρακτηριστικά δεν έχουν σαφή όρια μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων σκοτεινών προμηθευτών, γεγονός που προκαλεί δυσκολίες στον προσδιορισμό νέων προορισμών. Το πρόβλημα αυτό ξεπεράστηκε μετά την προσεκτική μελέτη των παραδειγμάτων που δίνει ο ίδιος ο Stone (2006), στα οποία είναι αναλυτικός και βοηθούν τον αναγνώστη να βγάλει συμπεράσματα στα επιμέρους χαρακτηριστικά της κάθε περίπτωσης.

5.2. Ακαδημαϊκή συνεισφορά και περαιτέρω έρευνα

Στην παρούσα διπλωματική εργασία, έχοντας ως ερευνητικό σκοπό την καταγραφή των προορισμών που βάζουν την Ελλάδα στον διεθνή χάρτη του σκοτεινού τουρισμού ως ισάξιο μέλος με τους ανταγωνιστές της, προσδιορίστηκαν οι σκοτεινοί προορισμοί που

διαθέτει η χώρα και ταυτόχρονα, διαπιστώθηκαν παραλείψεις και προβλήματα που υπάρχουν σχετικά με αυτούς. Επιλέχθηκε δε η χρήση του φάσματος του Stone (2006) το οποίο αποτελεί ένα εργαλείο κατηγοριοποίησης των προορισμών σκοτεινού τουρισμού σε όλο τους το εύρος. Από την περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών της κάθε κατηγορίας και από τα πολλά παραδείγματα που περιλαμβάνει ο Stone σε κάθε κατηγοριοποίησή του, γίνεται εφικτός ο προσδιορισμός αντίστοιχων προορισμών όχι μόνο για την Ελλάδα, μα για κάθε χώρα και είναι κάτι που θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθεί περισσότερο.

Η μελέτη αυτή συνεισφέρει στην έρευνα για την εφαρμογή του φάσματος, με αποτέλεσμα την αναγνώριση του εύρους που έχει ή δεν έχει μια χώρα στην προσφορά σκοτεινών προορισμών. Παρατηρήθηκε δε ότι ανά κατηγορία προορισμών σκοτεινού τουρισμού, η μη ακριβής οριοθέτηση των επιμέρους χαρακτηριστικών του φάσματος δημιουργεί προβλήματα κατά την πρακτική του εφαρμογή και ακριβώς αυτά τα απροσδιόριστα σημεία μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο ποιοτικής έρευνας για περαιτέρω ανάλυση και προσδιορισμό. Ακόμη, θα ήταν ενδιαφέρον η εργασία αυτή να αποτελέσει αφορμή και για άλλες τέτοιες προσπάθειες για άλλες χώρες.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η δυνατότητα βελτίωσης στην οριοθέτηση του φάσματος δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα για την απόρριψη της χρησιμότητάς του και της ακαδημαϊκής και όχι μόνο συνεισφοράς του. Αντιθέτως, με τη χρήση του στην εργασία αυτή αποδεικνύεται ένα εργαλείο ικανό στην αξιολόγηση και τη χαρτογράφηση σκοτεινών προορισμών, τόσο σε παγκόσμιο, όπως το χρησιμοποίησε αρχικά ο ίδιος ο Stone (2006) όσο και σε εθνικό επίπεδο. Απλά η περαιτέρω οριοθέτηση των χαρακτηριστικών, εκτιμάται ότι θα οδηγήσει στη δημιουργία ενός νέου εργαλείου. Ενός χάρτη στον οποίο με την αναγνώριση των επιμέρους χαρακτηριστικών τους θα μπορούν να τοποθετηθούν διάφοροι σκοτεινοί προορισμοί και στη συνέχεια, μελετώντας αντίστοιχους αντιληπτικούς χάρτες επισκεπτών να βρεθούν παραλείψεις και προβλήματα που μπορούν να αντιμετωπιστούν.

Προσφέρει ακόμη ένα επιχείρημα ότι το φάσμα του Stone (2006) είναι ένα εργαλείο που διαπιστώνει το εύρος των σκοτεινών προμηθευτών μιας χώρας και πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα, χρησιμοποιώντας το ως ένα εργαλείο ανίχνευσης των σκοτεινών προορισμών που υπάρχουν σε μία χώρα. Έτσι, προκύπτει ως συμπέρασμα ότι η απουσία προορισμών σε συγκεκριμένες κατηγορίες, όπως στα σκοτεινά εργοστάσια διασκέδασης και στα σκοτεινά ιερά, δεν είναι κάτι που συμβαίνει μόνο λόγω της

απουσίας τουριστικής υποδομής. Πιο συγκεκριμένα, στις περιπτώσεις σκοτεινών ιερών (“dark shrines”) δεν υπάρχουν -ευτυχώς- μακάβρια περιστατικά με τέτοιο αντίκτυπο που να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των επισκεπτών του εξωτερικού, οπότε δε διαφαίνεται να μπορέσει να ικανοποιηθεί η όποια ζήτηση ακόμη και στο μέλλον. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι ο ιδιαίτερος πολιτικός χαρακτήρας της δολοφονίας του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου και το υψηλό επίπεδο πολιτικής συνείδησης του ίδιου του γεγονότος, θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο περαιτέρω μελέτης. Δεδομένων των περιστατικών που εξελίσσονται κάθε χρόνο στην επέτειο του θανάτου του, θα είχε ενδιαφέρον να εξεταστεί ο ρόλος που διαδραματίζει η επέτειος στην προσέλευση ξένων εξτρεμιστικών στοιχείων στη χώρα μας, πιθανά ως μια μορφή σκοτεινού τουρισμού στην οποία εμπλέκονται και πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά πολιτικού μάρκετινγκ.

Τέλος, κάτι που αφορά μόνο το στοιχείο της διασκέδασης και αξίζει να σημειωθεί είναι ότι παρά το ότι στο φάσμα του Stone (2006) αναφέρεται ότι υπάρχει ως ένα βαθμό στην επίσκεψη σκοτεινών αξιοθέατων, εντούτοις σε όλους τους προορισμούς που αναφέρθηκαν νωρίτερα και αφορούν στην Ελλάδα δεν διαφαίνεται να υπάρχει σε κάποιο βαθμό το στοιχείο αυτό. Πιθανά να προκύπτει με κάποιο τρόπο, αλλά στην έρευνα αυτή διαπιστώνεται ότι τα προσφερόμενα αξιοθέατα δεν προσφέρουν διασκέδαση και είναι κάτι που αξίζει περαιτέρω διερεύνηση. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι ο Stone (2006) δεν θεωρεί ότι ο σκοτεινός τουρισμός αποδίδεται κυρίως στις πιο σκουρόχρωμες αποχρώσεις του, κάτι που αποδεικνύεται στην παρούσα εργασία. Οπότε το χαρακτηριστικό της διασκέδασης θα πρέπει να εκτιμηθεί και να οριοθετηθεί επαρκώς, ώστε να διατηρηθεί ο σεβασμός για τον εκάστοτε σκοτεινό τόπο.

5.3. Πρακτικές εφαρμογές

Στην παρούσα διπλωματική εργασία χρησιμοποιήθηκαν τα επιμέρους χαρακτηριστικά του φάσματος του Stone (2006) για να αναγνωριστούν και να κατηγοριοποιηθούν οι προσφερόμενοι σκοτεινοί προορισμοί της χώρας. Ως συμπέρασμα, προέκυψε απουσία σκοτεινών προορισμών σε δύο προμηθευτές: σκοτεινά εργοστάσια αναψυχής και σκοτεινά ιερά. Στη δεύτερη κατηγορία, δεν διαφαίνεται δυνατότητα της χώρας να προσφέρει την ικανοποίηση τέτοιων επισκεπτών, αλλά στην περίπτωση των σκοτεινών εργοστασίων αναψυχής, η ελληνική ιστορία και παράδοση βρίθει αφηγήσεων και χώρων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως πάρκα σκοτεινής διασκέδασης και να ικανοποιήσουν σκοτεινούς επισκέπτες, οπότε είναι μία κατηγορία επενδύσεων που θα

έφερε γρήγορα αποτελέσματα στην τουριστική αγορά της χώρας. Προϋποθέτει την ανακατασκευή και φυσικά τη γενικότερη τουριστική μελέτη για την προώθηση αυτών των προορισμών, αφού τέτοιες επενδύσεις ευνοούν το σύνολο της τοπικής κοινωνίας στην οποία βρίσκονται.

Η Ελλάδα για πολλές δεκαετίες χρησιμοποίησε για την τουριστική προβολή της τα στοιχεία: ήλιος, θάλασσα, αρχαίος πολιτισμός. Όπως προκύπτει, αν και διαθέτει μακροχρόνια πολεμική και πολιτισμική ιστορία με αξιοσημείωτα μακάβρια γεγονότα που μπορούν να προσελκύσουν επισκέπτες σκοτεινού τουρισμού, εντούτοις δεν διαθέτει την απαιτούμενη τουριστική οργάνωση, τη συστηματική εργασία και τους επαρκείς πόρους για την εξέλιξή τους. Ακόμη και στους σκοτεινούς προορισμούς που προσέρχονται ήδη επισκέπτες υπάρχουν πολλά περιθώρια βελτίωσης, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Σπιναλόγκας, οπότε είναι ένα ακόμη πεδίο επενδύσεων.

Στο σημείο αυτό θεωρείται πολύ χρήσιμο να αναφερθεί ότι η έλλειψη εμπορευματοποίησης κάποιες φορές μπορεί να επιφέρει και καλά αποτελέσματα, σε όσους επισκέπτες αναζητούν μια πιο αυθεντική εμπειρία. Η όποια επένδυση σε επίπεδο προμηθευτών θα πρέπει να γίνει με τέτοια επιμέλεια, που να αποφευχθεί η όποια κακογουστιά⁶, ως απόδειξη του σεβασμού για τα όσα διαδραματίστηκαν κάποτε στον προσφερόμενο σκοτεινό προορισμό. Από την άλλη, η κακογουστιά, ειδικά στις περιπτώσεις των πιο ανοιχτών αποχρώσεων του φάσματος του Stone, θα μπορούσε να προσελκύσει από μόνη της επισκέπτες που έχουν ως αποκλειστικό κίνητρό τους τη διασκέδαση. Η συνδρομή του Κράτους και των αντίστοιχων τουριστικών φορέων για τη στήριξη τέτοιων προσπαθειών κρίνεται σημαντική, αλλά από την παρούσα εργασία δεν προκύπτει κάποια τέτοια πρόθεση, με εξαίρεση τις επισημάνσεις που γίνονται σε περιφερειακό και δημοτικό επίπεδο για την ανάγκη προώθησης κάποιων σκοτεινών προορισμών.

Τέλος, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα στην ακαδημαϊκή συνεισφορά, η περαιτέρω οριοθέτηση των χαρακτηριστικών του φάσματος μπορεί να έχει εφαρμογές και σε πρακτικό επίπεδο. Η δημιουργία μιας μήτρας ταξινόμησης σκοτεινών προορισμών με βάση τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους μπορεί να αποτελέσει ένα εργαλείο για τη διαμόρφωση της όποια στρατηγικής μάρκετινγκ και σε δεύτερο χρόνο, ένα εργαλείο ελέγχου της. Θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και από τουριστικές επιχειρήσεις με σκοπό τη διαπίστωση των σκοτεινών δυνατοτήτων μιας χώρας και φυσικά, τη

⁶ Ελληνική απόδοση του αγγλικού όρου kitsch

διαφορετική τοποθέτηση σκοτεινών προορισμών στο μυαλό των επισκεπτών, οπότε θεωρείται ότι είναι άξιο περαιτέρω διερεύνησης.

6. Κατάλογος αναφορών

Επιστημονικά βιβλία και εφημερίδες

1. Biran, A. and Hyde, K.F. (2013), “New perspectives on dark tourism”, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, Vol. 7 No. 3, pp. 191-198. <https://doi.org/10.1108/IJCTHR-05-2013-0032>
2. Boym S, (2001), *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books. ISBN-13: 9780786724871.
3. Cooke, S. (2000), “Negotiating Memory and Identity: The Hyde Park Holocaust Memorial”, London, *Journal of Historical Geography*, 26 (3): 449-465.
4. Dann, G. (1998), *The Dark side of Tourism: etudes et Rapports*, L Aix en Provence. Centre International de Reserches et d Etudes Turistiques.
5. Foley, M. and Lennon, J. John (1996), JFK and dark tourism: A fascination with assassination, *International Journal of Heritage Studies*, 2(4), 198–211. <https://doi.org/10.1080/13527259608722175>
6. Frow, John (2000), In the penal colony, *Journal of Australian Studies*, 24(64), 1-13. <https://doi.org/10.1080/14443050009387551>
7. Iliev, D. (2020), Consumption, motivation and experience in dark tourism: a conceptual and critical analysis, *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*, <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1722215>
8. Kapiki, S.T., Fu, J. and Mou, L. (2015), "Strategic framework showcasing Greece in the Chinese tourism market", *EuroMed Journal of Business*, Vol. 10 No. 3, pp. 311-326. <https://doi.org/10.1108/EMJB-09-2014-0031>
9. Lennon, J and Foley, M. (2000), *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*, London: Continuum.
10. Light, Duncan (2017), “Progress in dark tourism and thanatourism research: An uneasy relationship with heritage tourism”, *Tourism Management*, 61, 275–301. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.01.011>
11. Miles, F.S. William (2002), “Auschwitz: Museum Interpretation and Darker Tourism”, *Annals of Tourism Research*, 29(4), 1175-1178. [https://doi.org/10.1016/s0160-7383\(02\)00054-3](https://doi.org/10.1016/s0160-7383(02)00054-3)
12. Nanda, S. (2004), “South African Museums and the Creation of a New National Identity”, *American Anthropologist*, 106: 379-385.
13. Novelli, M., (2005), *Niche Tourism: Contemporary Issues, Trends and Cases*. Oxford, Elsevier.
14. Philip Stone; Richard Sharpley (2008), “Consuming dark tourism: A Thanatological Perspective”, *Annals of Tourism Research*, 35(2), 574–595. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2008.02.003>
15. Pretes, M. (2003), Tourism and nationalism, *Annals of Tourism Research*, Volume 30, Issue 1, pp. 125-142. doi:10.1016/S0160-7383(02)00035-X
16. Raine, R. (2013), A dark tourist spectrum, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, Vol. 7 No. 3, pp. 242-256. <https://doi.org/10.1108/IJCTHR-05-2012-0037>

17. Rivera, L.A. (2008), Managing “spoiled” national identity: War tourism and memory in Croatia, *American Sociological Review*, 73, 613-634. <https://doi.org/10.1177/000312240807300405>
18. Seaton, A.V. (1996), “Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism”, *International Journal of Heritage Studies*, 2(4), 234–244. <https://doi.org/10.1080/13527259608722178>
19. Sharpley, R. (2009), *Shedding light on dark tourism: an introduction*, in Sharpley, R. and Stone, P. (Eds), *The Darker Site of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*, Channel View Publications, Bristol, pp. 3-22.
20. Stone, P. (2006), “A dark tourism spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions”, *Tourism: An interdisciplinary International Journal*, Vol. 52, pp. 145-160. <https://hrcak.srce.hr/161464>
21. Stone P.R. (2018) Dark Tourism in an Age of ‘Spectacular Death’. In: R. Stone P., Hartmann R., Seaton T., Sharpley R., White L. (eds) *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/978-1-137-47566-4_8
22. Tarlow, P. (2005), Dark Tourism: The Appealing “Dark” Side of Tourism and more”. In Novelli, M., (2005), *Niche Tourism: Contemporary Issues, Trends and Cases*. Oxford, Elsevier.
23. Walsh, A. and Giulianotti, R. (2007), *Ethics, money and sport: this sporting mammon*, New York, Routledge.
24. White, L. and Elspeth, F. (2013), *Dark Tourism and Place Identity*, London, Routledge
25. Willis, E. (2014) *Theatrically, dark tourism and ethical spectatorship*, Palgrave Macmillan, New York, USA
26. World Tourism Organization (2019), *UNWTO Tourism Definitions*, UNWTO, Madrid, <https://doi.org/10.18111/9789284420858>
27. Young, C. and Light, D., (2016), Interrogating spaces of and for the dead as “alternative space”: cemeteries, corpses and sites of Dark Tourism”, *International Review of Social Research*, 6 (2), pp.61 -72. Doi: [10.1515/irsr-2016-0009](https://doi.org/10.1515/irsr-2016-0009)

Ιστοσελίδες

1. Αρχείο EPT, Μαύρου Η. (2010)
Διαθέσιμο: <https://www.ert.gr/ert-arxeio/dolofonia-grigoropoyloy-6-dekemvrioy-2008/> (Πρόσβαση 8 Ιανουαρίου 2022)
2. Διεθνές Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης (2021)
Διαθέσιμο: <https://www.filmfestival.gr/el/section-tiff/movie/13923> (Πρόσβαση 7 Ιανουαρίου 2022)
3. Δρουμπούκη, Α.Μ. (2019), «Το στρατόπεδο-μουσείο του Άουσβιτς και η πρόταση ανάδειξης για το Στρατόπεδο Χαϊδαρίου», Ηλεκτρονική εφημερίδα Χαϊδάρι Σήμερα, δημοσιεύθηκε 20 Ιουνίου 2019.
Διαθέσιμο: https://xaidarisimera.gr/blog-post_6659/ (Πρόσβαση 3 Ιανουαρίου 2022)

4. Έθνος(2021).
<https://www.ethnos.gr/history/article/77272/hmayrhdeyterapoyoinaziisopedosantaka labrytakaistamathsantarologia> (Πρόσβαση 3 Ιανουαρίου 2022)
5. Κοκκίνη, Μερóπη (2017), «Βόλτα στο Α' Νεκροταφείο με την αρχαιολόγο Πέγκυ Ρίγγα», Ηλεκτρονική εφημερίδα Lifo, δημοσιεύθηκε 13 Απριλίου 2017.
Διαθέσιμο: <https://www.lifo.gr/tropos-zois/urban/bolta-sto-nekrotafeio-me-tin-arhaiologo-pegky-rigga> (Πρόσβαση 3 Ιανουαρίου 2022)
6. Λυδάκης, Στέλιος (1981). *Η Νεοελληνική γλυπτική: Ιστορία – Τυπολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα. ISBN 9789602043103.
7. Μπενμαγιόρ, Ιακώβ (2021). «Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης», Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
Διαθέσιμο: <http://www.jmth.gr/article-20032014-the-jews-of-thessaloniki> (Πρόσβαση 3 Ιανουαρίου 2021)
8. Newsit.gr, «Στη Θεσσαλονίκη ο Άλμπερτ Μπουρλά- Η συγκίνηση του στο Εβραϊκό Μουσείο»
Διαθέσιμο: <https://www.newsit.gr/topikes-eidhseis/sti-thessaloniki-o-almper-mpourla-i-sygkinisi-tou-sto-evraiko-mouseio/3440105/> (Πρόσβαση: 3 Ιανουαρίου 2022)
9. Παρασκευοπούλου, Ιωάννα (2015). *Το Α' Νεκροταφείο της Αθήνας. Ιστορικά οράματα 1834-2013*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις. ISBN 9789604354795.
10. Πρωτοπαπαδάκης Ι. (2019), «Σκοτεινός τουρισμός. Όταν ο τουρίστας αναζητά το «σκοτεινό»».
Διαθέσιμο: <https://www.epixeiro.gr/article/108882>. (Πρόσβαση 29 Νοεμβρίου 2021)
11. SanSimera (2021). <https://www.sansimera.gr/articles/710> (Πρόσβαση 3 Ιανουαρίου 2022)
12. Tanea.gr, (2021). <https://www.tanea.gr/2021/09/02/greece/mad-clip-pos-egine-to-tragiko-dystyxima-plirofories-oti-etrexe-me-iliggiodi-taxytita/> (Πρόσβαση 8 Ιανουαρίου 2022)
13. Φορέας Τουρισμού Χίος, Chios-Greece (2021).
Διαθέσιμο: <https://chios-greece.gr/gr/guide/node/anavatos> (Πρόσβαση 7 Ιανουαρίου 2022)
14. Χίσλοπ, Β., «Η Βικτόρια Χίσλοπ μιλά για την συγγραφή του μπεστ σέλερ «Το νησί» (Φωτογραφικό υλικό)», Blog εκδόσεων Ψυχογιός.
Διαθέσιμο: <https://bit.ly/3Dec07E> (Πρόσβαση 29 Νοεμβρίου 2021)
15. Visitmes.gr (2022), Γραφείο Τουριστικής Ανάπτυξης, Εμποροβιομηχανικού Συλλόγου Μεσολογγίου.
Διαθέσιμο: <http://visitmes.gr/> (Πρόσβαση 7 Ιανουαρίου 2022)
16. Vlasidis, V. (2019), «Remember Salonika Front WWI», in Philoxenia Helexpo (2019). Thessaloniki, Greece, 12-14 November 2019.
Διαθέσιμο: https://philoxenia.helexpo.gr/sites/default/files/gfx/2019/dark_tourism/20191112pre/dark-tourism-vlasidis.pdf (Πρόσβαση 2 Ιανουαρίου 2022)
17. Wikipedia, 2021, «Κοιμητήρια του Ζέιτενλικ»
Διαθέσιμο: <https://bit.ly/3zmDurl> (Πρόσβαση 2 Ιανουαρίου 2022)

18. Wikipedia, 2021, «Παντελής Παντελίδης»
Διαθέσιμο: <https://bit.ly/3zH7gHB> (Πρόσβαση 9 Ιανουαρίου 2022)
19. Wikipedia, 2021, «Πρώτο Νεκροταφείο Αθηνών»
Διαθέσιμο: <https://bit.ly/3Hwui6y> (Πρόσβαση 2 Ιανουαρίου 2022)
20. Wikipedia, 2021, «Σπιναλόγκα»
Διαθέσιμο: <https://bit.ly/3I1hgPE> (Πρόσβαση 27 Νοεμβρίου 2021)